

«Απλώς δεν θα έπρεπε κανείς να τρομάζει πολύ με τη λέξη “αρχαϊκό”».

Τα προσχέδια του Μαρξ για την επιστολή στη Βέρα Ζάσουλιτς (1881) και η ιστορικότητα του μέλλοντος

Όταν ύστερα από αλλεπάλληλες αστυνομικές διώξεις που ακολούθησαν την αποτυχία της επανάστασης στην ηπειρωτική Ευρώπη το 1848 ο Καρλ Μαρξ κατέληξε στο Λονδίνο το 1849, πίστευε αρχικά τόσο ότι η παραμονή του εκεί θα ήταν πρόσκαιρη όσο και ότι σε λίγα χρόνια θα είχε τελειώσει το ήδη από το 1844 σκοπούμενο έργο του για μια κριτική του δικαίου και της οικονομικής επιστήμης. Διογκωμένες από την ελπίδα, και οι δύο προβλέψεις αποδείχτηκαν λανθασμένες. Το Λονδίνο επρόκειτο να παραμείνει ο τόπος διαμονής του εξόριστου διδάκτορα φιλοσοφίας και (κατά βιοποριστική ανάγκη) δημοσιογράφου, ενώ το κριτικό έργο αναφορικά με την πολιτική οικονομία θα αναπτυσσόταν σε μέγεθος αλλά και οι έρευνες που το συνόδευαν θα απασχολούσαν τον Μαρξ για τις επόμενες τρεις δεκαετίες. Μόνο ένα μέρος τους θα έβλεπε το φως της δημοσιότητας στη διάρκεια της ζωής του. Ένα σημαντικό στοιχείο αναφορικά με αυτό το προγραμματικό έργο, η πορεία του οποίου έχει σχολιαστεί μεν πολλάκις αλλά οι διαστάσεις του έχουν αρχίσει να γίνονται σαφείς μόλις από τα τέλη του 20ού αιώνα, είναι ο ρητά δυναμικός χαρακτήρας του. Ο χαρακτηρισμός αυτός αναφέρεται τόσο στην εγγενή στη μαρξική πραγμάτευση τάση της εμπέδωσης του εκάστοτε κριτικού επιχειρήματος στην ευρεία και διεξοδική γνώση της αντίστοιχης βιβλιογραφίας, όσο και στο γεγονός ότι η ενεργοποίηση της κριτικής διαλεκτικής εννοιολογίας στο πλαίσιο όχι πλέον του εγγελημένου Πνεύματος αλλά της πραγματικής ιστορίας καθιστά προκλητική και αναγκαία την παρακολούθηση του ξεδιπλώματος του «αντικειμένου» (φέρ' ειπείν των διεθνών διαστάσεων της κεφαλαιακής συσσώρευσης) την ίδια σχεδόν στιγμή που αυτή πραγματοποιείται. Η δυνατότητα αυτή αποτελεί τόσο ένα διάυλο αμοιβαίας τροφοδότησης της επιστημονικής και της δημοσιογραφικής ενασχόλησης του Μαρξ (πέρα από τις διαφορετικές σταθμίσεις των

Ο Θ. Γκιούρας είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

δύο πεδίων από τον ίδιο) όσο και το λόγο της διαρκούς αναθεώρησης (με την έννοια του εμπλουτισμού και της εμβάθυνσης) του *Κεφαλαίου*, όπως θα κατέληγε να ονομαστεί το κριτικό έργο. Εξάλλου το αίτημα αυτό της δυναμικής ανάπτυξης σε εμπειρικά ελεγχόμενο πλαίσιο διατυπώνεται ήδη στα ημιτελή κείμενα του 1845 που έμελλε να λάβουν τη συνοπτική ονομασία *Γερμανική ιδεολογία*, ως μια μεθοδική και πρακτική αντιμετώπιση του πραγματικού ιστορικού κόσμου, των υλικών προϋποθέσεων και των πρακτικών επιδράσεών του. Από την πλευρά του περιεχομένου πρόκειται τόσο για τη δομική ανάλυση ενός ιστορικά συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής, του «ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής», όσο και για την εξήγηση της ιστορικής πολυσχιδιάς και πολυμορφίας ενόψει ακριβώς της επίγνωσης που έχει προωθήσει η αναφερθείσα κριτική ανάλυση του κεφαλαίου. Οι πάλοι ποτέ φιλοσοφικές κατηγορίες του Γενικού, του Ειδικού και του Μοναδικού, δεν αναπτύσσονται εδώ σε πλαίσιο εύτακτης λογικής ακολουθίας, αλλά εφαρμόζονται αντιστικτικά στη βάση πραγματικών ιστορικών δεδομένων.

Μια από τις δυναμικές διαστάσεις της κεφαλαιακής συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα ήταν (όπως και παραμένει) η διαχείριση του εδάφους, η οποία στο εννοιολογικό επίπεδο της πολιτικής οικονομίας συμπυκνωνόταν στο ζήτημα του καθορισμού της γαιοπροσόδου στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, όσο επίσης και στο ζήτημα της συγκρότησης της διεθνούς αγοράς για τις πρώτες ύλες που προέρχονταν από την εδαφική οικονομία. Η διάσταση αυτή απασχολεί τον Μαρξ ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1850, οπότε και καταλήγει σε μια κριτική διατύπωση της δικής του θεωρίας για τη γαιοπρόσοδο, αντιστικτικά κυρίως προς τον Ρικάρντο. Η ενασχόληση αυτή δεν αφορά απλώς τον κριτικό εντοπισμό μίας συγκεκριμένης έννοιας όπως η γαιοπρόσοδος ή ενός συγκεκριμένου «τεχνικού» πλέγματος αναπαραγωγής, αλλά έχει επίπτωση στην πολιτική πλευρά του όλου θέματος, η οποία θα διαρκέσει τουλάχιστον μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και αφορά την ύπαρξη, διατήρηση και δράση ενός τόσο οικονομικά όσο και πολιτικά διακριτού στρώματος γαιοκτημόνων, το πεπρωμένο του οποίου θα συγκαθορίσει την πολιτική πορεία του 19ου αιώνα. Το πεπρωμένο αυτό θα υποστεί ριζικές μεταλλαγές τόσο αναφορικά με την αναδιάρθρωση της εισοδηματικής πηγής του εν λόγω στρώματος, του τρόπου δηλαδή με τον οποίο η «παραδοσιακή» γαιοπρόσοδος θα ενταχθεί στη διαδικασία της κεφαλαιακής κυκλοφορίας και αξιοποίησης, όσο και αναφορικά με τον προσδιορισμό και τη νομιμοποίηση της πολιτικής θέσης του, καθώς, και πάλι για λόγους ιστορικής παράδοσης, τα γαιοκτημονικά στρώματα διακρίνονται λόγω της «αριστοκρατικής» καταγωγής τους και της αντιστοίχως προκύπτουσας ενίοτε μονοπωλιακής πρόσβασης σε σημαντικές θέσεις στον κρατικό-διοικητικό μηχανισμό. Από την άλλη πλευρά, όχι μόνο επιστημονικό αλλά και πολιτικό ενδιαφέρον προσφέρει η πορεία και η θέση του καθαρά εργατικού στρώματος της αγροτικής οικονομίας, είτε πρόκειται για μικροϊδιοκτήτες αγρότες είτε για καθαρούς αγρεο-

γάτες. Η ανατοποθέτηση αυτού ακριβώς του στρώματος στο νεοπαγές πλαίσιο της κεφαλαιακής συσσώρευσης δεν παραπέμπει μόνο σε νέες μορφές ένδειας, εργατικής κινητικότητας και πληθυσμιακής αναδιάρθρωσης, αλλά επίσης και σε ζητήματα ταξικών συμμαχιών αναφορικά με τις εκάστοτε στρατηγικές της πολιτικής αντιπαράθεσης¹. Πρόκειται για ζητήματα που θα λυθούν, τουλάχιστον ως προς την πολιτική μορφή τους, τον 20ό αιώνα, στον οποίο θα αναπτυχθεί η έννοια του σύγχρονου πολιτικού συστήματος πέρα από την πρόδηλη και σαφή ταξική οριοθέτηση που προδιέγραφε ο 19ος αιώνας (κι αυτό σημαίνει ότι πλέον το ζήτημα της ταξικής ταυτότητας του πολιτικού συστήματος δεν συμπίπτει αποκλειστικά με μια τάξη καταγωγής, αλλά πρέπει να ελέγχεται μέσα από μια περίπλοκη σειρά διαμεσολαβήσεων, η οποία με τη σειρά της εν μέρει μόνο αφορά τη λεγόμενη δημόσια σφαίρα).

Παράλληλα με αυτές τις αναδιμήσεις ο Μαρξ, όπως και αρκετοί άλλοι ριζοσπάστες στα μέσα του 19ου αιώνα, παρακολουθεί την πορεία της μετεπαναστατικής Ευρώπης, διατηρώντας ως μια «σταθερά» της αντεπαναστατικής πολιτικής στον διεθνή χώρο την τσαρική αυτοκρατορία. Είναι πλήθος οι δηλώσεις και διαπιστώσεις τόσο του Μαρξ όσο και του Ένγκελς για τον δυναστικό και αντεπαναστατικό ρόλο της τσαρικής Ρωσίας στην ευρωπαϊκή πολιτική, συνοδευόμενες από πλούσια διακοσμητικά επίθετα για τους αντίστοιχους εμπρόσωπους φορείς αυτής της πολιτικής, η οποία δεν περιορίζεται στα σύνορα της Ρωσίας αλλά –και αυτό δεν είναι φαντασίωση του εκάστοτε ριζοσπάστη– έχει απλώσει τα δίκτυά της σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες μέσα από μυστικούς πράκτορες και απεσταλμένους. Για λόγους τόσο δημοσιογραφικού βιοπορισμού όσο και πολιτικού προσανατολισμού ο Μαρξ θα παρακολουθήσει επισταμένα τις κινήσεις του τσαρικού καθεστώτος και τις επιπτώσεις του στην ευρωπαϊκή πολιτική, φθάνοντας στο σημείο να δημοσιεύσει το 1853 ένα βιβλίο για τον Άγγλο πρωθυπουργό Πάλμερστον (αποτελούμενο από μια σειρά άρθρων στην εφημερίδα *People's Paper*), με το οποίο υποστήριζε ότι ο «Παμ» ήταν ουσιαστικά υποχείριο της ρωσικής κυβέρνησης (κάτι που θα δηλώσει ρητά, μεταξύ άλλων, σε επιστολή του στον Λασάλ στις 6.4.1854). Θα πρέπει εν προκειμένω να τονιστεί με τη μεγαλύτερη δυνατή έμφαση ότι αυτή η αντιμετώπιση της τσαρικής Ρωσίας δεν αποτελεί προσωπική ιδιομορφία ενός εξόριστου ριζοσπάστη, αλλά έναν κοινό τόπο για πολλούς φιλελεύθερους του 19ου αιώνα, καθώς το τσαρικό καθεστώς διατηρούσε άθικτο και πρόδηλο όχι μόνο τον απολυταρχικό χαρακτήρα του αλλά και στοιχεία ελέω Θεού βασιλείας που παραπέμπουν στον πρώιμο Μεσαίωνα – η εμπάθεια απέναντι στη δυναστική πολιτική του τσάρου απαντά «αυτούσια» στις αντιλήψεις στις αρχές του 20ού αιώνα και σε πολλά κείμενα του Μαξ Βέμπερ, ενός στοχαστή ο οποίος λίγες σχέσεις ήθελε να έχει με τις πολιτικές επιδιώξεις του «μαρξισμού» οποιουδήποτε είδους.

Παρ' όλη όμως τη μονοδιάστατη αντιδραστική, αστυνομική με την ευρύτερη έννοια του όρου στάση της, η Ρωσία δεν ήταν και δεν μπορούσε να είναι ένα παγιωμένο μέγεθος απέναντι στα κελεύσματα και τις απαιτήσεις της κεφαλαιοκρατικής νεωτερι-

κότητας. Με την κατάργηση της δουλοπαροικίας το 1861 –τις προεργασίες της οποίας είχε παρακολουθήσει και αναλύσει ο Μαρξ σε άρθρα για εφημερίδες από τα τέλη της δεκαετίας του 1850²– απελευθερώθηκε μια κοινωνική δυναμική, η οποία δεν σκόπευε και δεν έμελλε να περιοριστεί στο συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο που είχε παραχωρήσει η τσαρική κυβέρνηση. Με την άρση της δουλοπαροικίας δεν βελτιώθηκε μεν η οικονομική θέση της πλειονότητας των αγροτών (καθώς αρκετοί έπρεπε να ξεπληρώσουν στους τέως κυρίους τους σε βάθος πολλών ετών τα κτήματα που καλλιεργούσαν πλέον ως «ελεύθεροι»), αλλά παράλληλα η κίνηση αυτή ερμηνεύθηκε από σημαντικά τμήματα της ρωσικής διανοήσης ως στροφή σε σύγχρονες μορφές οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Το παιχνίδι των ιστορικών αντικατοπτρισμών που αναπτύχθηκε μέσα από αυτή την κατάσταση, και επρόκειτο να επαναληφθεί με διαφορετικούς τρόπους τον 20ό αιώνα σε άλλες χώρες, συνίστατο στο ότι από την πλευρά της «αναπτυγμένης» Ευρώπης, η Ρωσία προσπαθούσε να μιμηθεί και να εφαρμόσει καινοτόμα πρότυπα διαχείρισης που έμοιαζαν να επιβάλλονται από τον ιστορικό ορίζοντα, ενώ από την πλευρά της Ρωσίας η είσοδος στον «νέο» κόσμο συνοδευόταν, ακριβώς λόγω της καθυστερημένης εισόδου, από την επίγνωση των προβληματικών διαστάσεών του, με τρόπο ο οποίος δημιουργούσε ανάμεικτα αισθήματα στη διανοήση αναφορικά με την επιθυμία, την προσμονή και την αποδοχή «δυτικών» προτύπων στη μητέρα πατρίδα³. Το κύμα διαμαρτυριών και αντιδράσεων που θα συνόδευε το τσαρικό μανιφέστο του 1861 θα βρει χαρακτηριστικούς εκπροσώπους σε φιλελεύθερους διανοητές όπως ο Ντομπρολιούμποβ, ο Χέρτσεν (που επρόκειτο να γίνει ο εκδότης μιας από τις πιο διάσημες –εξόριστες– ρωσικές εφημερίδες του 19ου αιώνα, της *Καμπάνας*), και πάνω απ' όλους ο Νικολάι Τσερνισέβσκι. Η λεγόμενη αυτή «γενιά του 1860» χάραξε τον ορίζοντα τόσο για τη δημοσιογραφική και πολιτική κριτική των ρωσικών συνθηκών, όσο και για τη λογοτεχνική πραγμάτευσή της (χαρακτηριστικό είναι το σημαντικό μυθιστόρημα του Τσερνισέβσκι *Τι να κάνουμε*; που γράφεται στη φυλακή το 1862, και θα αποτελέσει αργότερα, μετά από τρεις δεκαετίες, ένα από τα αγαπημένα αναγνώσματα του νεαρού Βλαδίμηρου Ουλιάνοφ), κι επίσης ξεκίνησε μια μακρά πορεία στατιστικής επεξεργασίας των αλλαγών που διέτρεχαν τη ρωσική κοινωνία⁴. Δεν είναι υπερβολή να υποστηριχτεί ότι αυτή η ένταση μεταξύ του αιτήματος της νεωτερικής ανάπτυξης αφενός, της διατήρησης της εθνικής ιδιομορφίας αφετέρου και της δυνατότητας επιλογής ενός «άλλου», μη κεφαλαιοκρατικού, δρόμου, η οποία διαρκεί επί δεκαετίες, αποτέλεσε μεταξύ άλλων μια από τις κύριες αιτίες για την άνθηση της κλασικής ρωσικής λογοτεχνίας – από τον Γκόγκολ στον Ντοστογιέφσκι έχουν γίνει τεκτονικές μετατοπίσεις στη ρωσική κοινωνία.

Παρά την αναφερόμενη ρητή κριτική στάση του απέναντι στο τσαρικό καθεστώς, ο Μαρξ δεν παρέλειπε να παρακολουθεί τις εξελίξεις στο αχανές ρωσικό κράτος, την ίδια περίοδο (δεκαετία του 1860) όπου ολοκληρώνεται εν πολλοίς σε μορφή αρχικού χειρογράφου η καταγραφή του βασικού όγκου του *Κεφαλαίου*. Το δε ενδια-

φέρων του θα κορυφωθεί όταν το 1869 λάβει από τον Ρώσο Νικολάι Ντάνιελσον το βιβλίο ενός συγγραφέα ονόματι Φλερόβσκι (αργότερα θα αποκαλυφθεί ότι πρόκειται για ψευδώνυμο του Βασίλι Βασίλιεβιτς Μπερβί) με τον άκρωτος δελεαστικό τίτλο *Η κατάσταση των εργατικών τάξεων στη Ρωσία*. Ο Μαρξ δεν θα αργήσει να πληροφορήσει τον Ένγκελς ότι ο Ρώσος συγγραφέας έχει επιτελέσει για τη Ρωσία κάτι αντίστοιχο με αυτό που ο ίδιος ο Ένγκελς είχε επιτύχει για την εργατική τάξη της Αγγλίας το 1845 στο έκτοτε διάσημο βιβλίο του. Η πρόκληση για την έρευνα του Μπερβί είναι τόσο μεγάλη, ώστε ο Μαρξ θα αρχίσει να μαθαίνει ρώσικα για να αποκτήσει πρόσβαση όχι μόνο στο εν λόγω βιβλίο αλλά και στη βιβλιογραφία που λανθάνει για το αντικείμενό του (ο Ένγκελς έχει αρχίσει την αντίστοιχη προσπάθεια από τον Μάρτιο του 1853). Τον Φεβρουάριο του 1870 έχει προοδεύσει τόσο στην εκμάθηση της ξένης γλώσσας ώστε έχει διαβάσει το μισό βιβλίο (το ίδιο έτος ο συντάκτης του θα εξοριστεί από το τσαρικό καθεστώς, όπως ανακοινώνει ο Μαρξ στον Ένγκελς τον Απρίλιο), ενώ από το ίδιο έτος με την παρότρυνση του Χέρμαν Λοπάτιν (ενός εκ των πρωταρχικών μεταφραστών του *Κεφαλαίου* στα ρώσικα) θα αρχίσει τη μελέτη κειμένων του Ν. Τσερνισέβσκι, η πνευματική πορεία του οποίου αναδεικνύει εντυπωσιακές ομοιότητες με εκείνη του Μαρξ⁵.

Εκτοτε ο Μαρξ δεν θα εγκαταλείψει την εξέταση της ρωσικής κατάστασης, κυρίως αναφορικά με τις οικονομικές αναδιαρθρώσεις που συνοδεύουν τη βαθύτερη εμπλοκή της Ρωσίας στην επιγενόμενη διεθνή οικονομία (μαζί με τις ιμπεριαλιστικές παραφυάδες της) – μία εξέταση που θα συνδυαστεί με την αντίστοιχη επεξεργασία στατιστικού υλικού από τις ΗΠΑ αναφορικά με τις εκεί μορφές της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1860, καθοδόν προς την ολοκλήρωση της ενότητας για τη γαιοπρόσοδο, η οποία προοριζόταν για το Τρίτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ θα στραφεί μεταξύ άλλων στην ανάγνωση των βιβλίων του Γκέοργκ Λούντβιχ φον Μάουερ, όπου διατυπώνεται η άποψη ότι η μορφή της κοινοκτημοσύνης του εδάφους αποτελούσε κοινό χαρακτηριστικό των ευρωπαϊκών λαών στο απώτερο παρελθόν – κάτι που ο Μαρξ δεν θα πάψει να επαναλαμβάνει στα χρόνια που θα ακολουθήσουν (πρβλ. την επιστολή στον Ένγκελς της 14.3.1868, όπως και της 7.11.1868 όπου τονίζεται ότι η ρωσική αγροτική κοινότητα είναι ταυτόσημη με την αρχαιογερμανική κοινότητα). Επίσης στο πλαίσιο των «αρχαιολογικών» ερευνών του για τις μορφές της γαιοκτησίας ο Μαρξ τον Φεβρουάριο του 1871 θα παρακαλέσει τον Λούντβιχ Κούγκελμαν να βρει και να του στείλει το βιβλίο του Αουγκούστ Χάξταουζεν με τις διεξοδικές περιγραφές του αγροτικού βίου στη Ρωσία⁶. Ένας από τους καρπούς αυτής της ενασχόλησης θα είναι η μη συμπεριλήψη στη δεύτερη έκδοση του Πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου* το 1872 μιας ειρωνικής παρατήρησης αναφορικά με τις διαπιστώσεις του Χέρτσεν σε σχέση ακριβώς με τις δυνατότητες του ρωσικού κοινομουνισμού (όπως επίσης και δεν θα συμπεριληφθεί στην πρώτη ρωσική έκδοση το 1872)⁷.

Το ενδιαφέρον αναφορικά με τη Ρωσία είναι κάθε άλλο παρά μονόπλευρο. Σημαντικό τμήμα της ρωσικής ριζοσπαστικής διανόησης θα στραφεί στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ για να αναλύσει τόσο την κοινωνική μορφή η οποία φαίνεται να επιβάλλεται αργά αλλά σταθερά στη Ρωσία, όσο και για να αντλήσει πρακτικά συμπεράσματα αναφορικά με τον τρόπο της επιβολής αυτής⁸. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι η Ρωσία θα είναι η πρώτη χώρα η διάνοηση της οποίας θα αποπειραθεί μια μετάφραση του *Κεφαλαίου*. Η αρχική απόπειρα της μετάφρασης και δημοσίευσης του *Κεφαλαίου* από τον Αλεξάντερ Σέρονο Σολόβεβιτς, φίλο και μαθητή του Τσερνισέβσκι, δεν επρόκειτο να τελεσφορήσει. Το ίδιο έτος, το 1868, ένα μέλος της Εταιρείας Αμοιβαίας Πίστωσης της Αγίας Πετρούπολης, ο προαναφερθείς Νικολάι Ντάνιελσον, θα ξεκινήσει την απόπειρα της μετάφρασης σε συνεργασία με τον εκδότη Ν. Π. Πολιάκοβ. Μαθαίνοντας για το σκοπούμενο έργο, ένα άλλο μέλος της εν λόγω Εταιρείας, ο Λιουμπάβιν, πρότεινε ως μεταφραστή τον (γνωστό) Μιχαήλ Μπακούνιν, ο οποίος εκείνη την περίοδο βρισκόταν σε ενδεή οικονομική κατάσταση. Λαμβάνοντας μια προκαταβολή τριακοσίων ρουβλιών, ο Μπακούνιν θα ξεκινούσε τη μετάφραση το καλοκαίρι του 1869, προκειμένου να την εγκαταλείψει πριν τελειώσει με το πρώτο κεφάλαιο. Τον διαδέχθηκε ο Χέρμαν Λοπάτιν, ο οποίος ολοκλήρωσε τα κεφάλαια 2 και 3 καθώς και τμήμα του τέταρτου κεφαλαίου (αναχωρώντας κατόπιν από το Λονδίνο για τη Ρωσία, όπου και συνελήφθη, καταλήγοντας σε εξορία στη Σιβηρία), ενώ το υπόλοιπο κείμενο ολοκληρώθηκε από τον Ντάνιελσον, τον ιθύνοντα νου πίσω από το όλο εγχείρημα – το πρώτο κεφάλαιο ολοκληρώθηκε πιθανώς από τον Λιουμπάβιν (πρβλ. Resis 1970 για μια διεξοδική παράθεση της πορείας του βιβλίου στη Ρωσία). Με την αρχική κοινοποίηση του Ντάνιελσον για τη σκοπούμενη μετάφραση, ο Μαρξ θα δηλώσει στον Κούγκελμαν την 12η Οκτωβρίου 1868: «Πριν από λίγες ημέρες με αιφνιδίασε ένας βιβλιοπώλης από την Πετρούπολη με την είδηση ότι η ρωσική μετάφραση του *Κεφαλαίου* βρίσκεται στο τυπογραφείο. Μου ζήτησε τη φωτογραφία μου για τη βινιέτα του τίτλου, και δεν μπόρεσα να αρνηθώ αυτή την εξυπηρέτηση στους “καλούς φίλους μου”, τους Ρώσους. Είναι ειρωνεία του πεπρωμένου ότι οι Ρώσοι, τους όποιους έχω καταπολεμήσει ακατάπαυστα εδώ και 25 χρόνια, όχι μόνο στα γερμανικά αλλά και στα γαλλικά και τα αγγλικά, υπήρξαν πάντα “ενεργέτες” μου. Το 1843-44 στο Παρίσι οι εκεί Ρώσοι αριστοκράτες με κουβαλούσαν στα χέρια. Το κείμενό μου ενάντια στον Προυντόν (1847) όπως και εκείνο που δημοσίευσα στον Duncker (1859)⁹ δεν βρήκαν πουθενά μεγαλύτερη διάθεση από τη Ρωσία. Και το πρώτο ξένο έθνος που μεταφράζει το *Κεφάλαιο* είναι το ρώσικο. Αλλά δεν πρέπει κανείς να υπερεκτιμά αυτά τα πράγματα. Στη νεανική περιόδo της η ρωσική αριστοκρατία εκπαιδεύεται στα γερμανικά πανεπιστήμια και στο Παρίσι. Αναζητά διαρκώς το ακρότερο που έχει να προσφέρει η Δύση. Πρόκειται για καθαρή gourmetise, όπως την ασκούσε και ένα τμήμα της γαλλικής αριστοκρατίας στη διάρκεια του 18ου αιώνα. Ce n’est pas pour les tailleurs et le bottiers, έλεγε τότε ο Βολ-

ταίρος για τον δικό του Διαφωτισμό. Αυτό δεν εμποδίζει τους ίδιους αυτούς Ρώσους να γίνονται απατεώνες από τη στιγμή που εισέρχονται στην κρατική υπηρεσία» (MEW 32: 566-567). Εντέλει το πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* θα κυκλοφορήσει την 27η Μαρτίου 1872 στη Ρωσία, αφού η τσαρική λογοκρισία, μέσα από τις αντίστοιχες εκθέσεις των λογοκριτών Σκουράτοβ και Ντε Ρομπέρτι¹⁰ (Resis 1970: 221-222) θα το θεωρήσει ως δυσπρόσιτο για το ευρύ κοινό και συνεπώς ακίνδυνο για τη διάδοση επαναστατικών αντιλήψεων. Την ίδια περίοδο όλα τα άλλα γραπτά του Μαρξ και του Ένγκελς έχουν απαγορευτεί ρητά από τη λογοκρισία.

Πέρα από τα καθαυτό οικονομικά ζητήματα που απασχολούσαν τόσο τον Μαρξ όσο και τους Ρώσους αναφορικά κυρίως με την αναδιάρθρωση της αγροτικής οικονομίας στο πλαίσιο ενός αναπτυσσόμενου και διαφοροποιημένου κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, το βαθύτερο ζήτημα που απασχολούσε τη συνολική ριζοσπαστική διάνοηση της Ευρώπης ήταν η ίδια η πορεία της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης, η οποία ενόψει των πολιτικών εξελίξεων στη Γαλλία και στην Πρωσία στην αρχή της δεκαετίας του 1870 προείκαζε πολέμους μεταξύ των κεφαλαιοκρατικών κρατών, τόσο εντός όσο και εκτός της Ευρώπης – είχαν εξάλλου προηγηθεί τόσο ο πόλεμος της Κριμαίας (που έχει απαθανατιστεί, μεταξύ άλλων, στα *Ημερολόγια της Σεβαστούπολης* από τον Τόλστοϋ) όσο ο Εμφύλιος Πόλεμος στις ΗΠΑ. Υπό την προοπτική αυτή, η πραγμάτευση των διεθνών σχέσεων μέσα από το πρίσμα της κεφαλαιακής συσσώρευσης και της αναδιάρταξης των εθνών και των κρατών που εμπλέκονταν σε αυτήν – μια προσέγγιση στην οποία τόσο ο Μαρξ όσο και ο Ένγκελς είχαν πρωτοστατήσει ήδη τη δεκαετία του 1850 – είχε αποκτήσει βαρύνουσα σημασία, καθώς οι εκάστοτε επαναστατικές απόπειρες σε μια χώρα είχαν σαφή επίπτωση στις γειτονικές της. Την ίδια περίοδο η επέκταση της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας παραγωγής και αξιοποίησης τόσο εντός των αναπτυσσόμενων κοινωνιών όσο και μεταξύ των κρατών θα γεννούσε σε αρκετούς φορείς ριζοσπαστικής αλλά και συντηρητικής διάνοησης διαφοροποιημένες αντιλήψεις αναφορικά με την ένταξη του εδάφους στη διαδικασία αξιοποίησης. Ήδη στο Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ είχε θεωρήσει το έδαφος μέσο παραγωγής αλλά και μήτρα του πλούτου, ώστε στην ιδιοσυστασία του ήταν εγγεγραμμένη η κανονιστική απαίτηση της διατήρησής του για τις ερχόμενες γενεές – κάτι το οποίο δεν αποτελούσε (και συνέχισε να μην αποτελεί) ιδιαίτερη μέριμνα της κεφαλαιοκρατικής αντιμετώπισης του εδάφους. Το 1872, σε μία ομιλία του στο παράρτημα της Διεθνούς στο Μάντσεστερ με τίτλο *Η εθνικοποίηση του εδάφους*, ο Μαρξ θα τόνιζε μεταξύ άλλων τα εξής: «Η εθνικοποίηση του εδάφους θα επιτελέσει πλήρη αλλαγή στις σχέσεις μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, και τελικά θα αποτινάξει την κεφαλαιοκρατική μορφή παραγωγής, είτε βιομηχανική είτε αγροτική. Τότε οι ταξικές διακρίσεις και τα προνόμια θα εξαφανιστούν μαζί με την οικονομική βάση στην οποία στηρίζονται. [...] Δεν θα υπάρξει πλέον κυβέρνηση ή κρατική εξουσία, διακριτή από την ίδια την κοινωνία! Η γεωργία, η όρυ-

ξη, η βιοτεχνία, κοντολογίς όλοι οι κλάδοι της παραγωγής θα οργανωθούν σταδιακά με τον πλέον κατάλληλο τρόπο. Η εθνική *συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής* θα καταστεί η εθνική βάση μιας κοινωνίας αποτελούμενης από συνεταιρισμούς ελεύθερων και ίσων παραγωγών, οι οποίοι θα εκτελούν την κοινωνική λειτουργία [the social business] στη βάση ενός κοινού και έλλογου σχεδίου. Αυτός είναι ο ανθρωπιστικός στόχος προς τον οποίο τείνει το μεγάλο οικονομικό κίνημα του 19ου αιώνα» (MEW 18: 62). Στη Ρωσία όμως η αντιμετώπιση των ιστορικών προκλήσεων δεν επρόκειτο να συμβάλει στον ενιαίο χαρακτήρα της ριζοσπαστικής διανοήσης, και αυτό όχι μόνο για λόγους που σχετιζόνταν με τη λογοκρισία και επιτήρηση του τσαρικού καθεστώτος, αλλά και για λόγους που πηγάζαν από τη συγκεκριμένη, ιστορική ιδιομορφία της χώρας, η οποία συνδύαζε χαρακτηριστικά τόσο αρχαϊκά όσο και άκρως νεωτερικά (σε σχέση με την αντίστοιχη περίοδο). Σχολιάζοντας με τον δικό του γλαφυρό τρόπο την κατάσταση στη Ρωσία στα μέσα της δεκαετίας του 1870 ο Ένγκελς θα διαπίστωνε ότι «Χωρίς αμφιβολία η Ρωσία βρίσκεται στις παραμονές μίας επανάστασης. [...] Μιας επανάστασης η οποία θα έχει τεράστια σημασία για ολόκληρη την Ευρώπη ήδη επειδή θα καταστρέψει με ένα χτύπημα την τελευταία, μέχρι τώρα άθικτη εφεδρεία της πανευρωπαϊκής αντίδρασης. [...] Μόνο δύο γεγονότα μπορούν να την αναβάλλουν: ένας επιτυχημένος πόλεμος ενάντια στην Τουρκία ή την Αυστρία, για τον οποίο απαιτούνται χρήματα και σίγουρες συμμαχίες, είτε όμως – μια πρόωγη απόπειρα εξέγερσης, η οποία θα ωθήσει και πάλι τις κατέχουσες τάξεις στην αγκαλιά της κυβέρνησης» (MEW 18: 567).

Το 1876, από ριζοσπάστες οι οποίοι, τουλάχιστον για ηλικιακούς λόγους είχαν διαφοροποιηθεί από την αναφερθείσα «γενιά του 1860» (σημαντικά ονόματα εν προκειμένω ήταν ο Λαβρόφ, ο Μπακούνιν και ο Τκάτσεφ), είχε ιδρυθεί στη Ρωσία η οργάνωση Ζέμλια ι Βόλια (Γη και Ελευθερία), η οποία στην πλειοψηφία της προάσπιζε τον ένοπλο αγώνα ενάντια στο τσαρικό καθεστώς, παραμένοντας παράλληλα πιστή στις κλασικές πεποιθήσεις του «λαϊκιστικού» κινήματος της προηγούμενης δεκαετίας (Offord 1986: 19). Το 1879 η οργάνωση διασπάστηκε αφενός στη Ναρόντναγια Βόλια (Λαϊκή Βούληση) και αφετέρου στον Τσόρνι Περεντέλ (Μαύρος Αναδασμός), ο οποίος δεν υποστήριζε την ένοπλη δράση και την αντικρατική δραστηριότητα αλλά συνηγορούσε υπέρ ευρύτερων μεταρρυθμιστικών ενεργειών. Μέσα από την παράνομη δράση της, τις εφημερίδες και τα φυλλάδιά της όπως και την προάσπιση της ρωσικής κοινωνικής και ηθικής ιδιαιτερότητας (στην οποία συνέβαλλε η διάδοση των κειμένων του Τσερνισέβκι) η Λαϊκή Βούληση έγινε μία από τις σημαντικότερες επαναστατικές οργανώσεις της Ευρώπης στα τέλη του 19ου αιώνα, και τα μέλη της, οι λεγόμενοι ναροντοβόλτσι, αποτελούσαν κοινή αναφορά σε πολιτικές και δημοσιογραφικές αναφορές. Από την πλευρά τους, τα ιθύνοντα μέλη του Μαύρου Αναδασμού, οι λεγόμενοι τσερνοπερεντέλτσι, μεταξύ των οποίων ήταν ο Πλεχάνοφ, ο Αξελροντ και η Β. Ζασούλιτς, μετανάστευσαν στην Ελβετία, όπου το 1883

ίδρυσαν μια νέα οργάνωση ονόματι Ασβαμπαζντένια Τρούντα (Απελευθέρωση της Εργασίας), η οποία ακολουθούσε μια εξελικτική αντίληψη, θεωρώντας τις δομές της ρωσικής αγροτικής οικονομίας ως υπολείμματα του παρελθόντος που όφειλαν να σαρωθούν από την «κανονικοποιημένη» ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατίας όπως αυτή είχε πραγματοποιηθεί στη Δύση. Αυτή την αντίληψη εννοούσε ο Μαρξ όταν έκανε λόγο για τους «Ρώσους θαυμαστές του κεφαλαιοκρατικού συστήματος».

Ο Μαρξ επιδίωκε την ενημέρωση γι' αυτές τις αντιπαράθεσεις στο εσωτερικό της ρωσικής ριζοσπαστικής διάνοησης, οι οποίες δεν είχαν απλώς γνωστικό αλλά και πολιτικό ενδιαφέρον. Σε επιστολή της 22ας Μαρτίου 1873 στον Νικολάι Ντάνιελσον θα του ζητήσει πληροφορίες για την αντιπαράθεση μεταξύ Τσιτσέριν και Μπελιάφ αναφορικά με την κοινοκτησία του εδάφους. Στην ίδια επιστολή θα τονίσει τη διαφορά μεταξύ της ιστορικής γένεσης ενός σχεσιακού θεσμικού πλαισίου αφενός και του θεσμού αυτού καθαυτών αφετέρου, δείχνοντας ότι το λόγο για το δεύτερο είχε το εκάστοτε ιστορικό παρόν (κάτι το οποίο έχει επισημάνει ήδη σε παλαιότερη αλληλογραφία του με τον Λασσάλ). Αυτό τον τρόπο εξέτασης θα τον εφαρμόσει σε όλες τις μελέτες του.

Η αντιπαράθεση των απόψεων αναφορικά με τη φύση και τη λειτουργία της ρωσικής αγροτικής κοινότητας, του *μικρ*, ενόψει των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών στη Ρωσία, είχε διχάσει βαθιά τους αντίστοιχους ριζοσπαστικούς φορείς, καθώς η εκάστοτε αρνητική ή θετική εκτίμηση της ρωσικής αγροτικής οικονομίας είχε με αυτονόητο τρόπο επιπτώσεις στη βραχυπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη στρατηγική της εκάστοτε οργάνωσης. Ενώ οι ναροντοβόλτσι διατηρούσαν εν πολλοίς την παλαιά ναροντνική αντίληψη για την ανόρθωση του λαού (και αυτό σημαίνει: της αγροτιάς) απέναντι στο τσαρικό καθεστώς, οι τσερνοπερεντέλτσι έθεταν έμφαση στην επέκταση της κεφαλαιοκρατίας, η οποία αφού θα είχε μεταλλάξει τον ρωσικό (αγροτικό) πληθυσμό, θα κατέληγε κάποτε να ανατρέψει τις απολυταρχικές δομές του τσαρικού καθεστώτος. Αναζητώντας μια απάντηση, τον Φεβρουάριο του 1881 η Βέρα Ζασούλιτς έστειλε στον Μαρξ την εξής επιστολή:

16 Φεβρουαρίου 1881

Γενεύη

Rue de Lausanne, αρ. 49

L'imprimerie polonaise

Αξιότιμε πολίτη!

Δεν θα αγνοείτε σίγουρα ότι το *Κεφάλαιό* σας χαιρεί μεγάλης δημοτικότητας στη Ρωσία. Αν και η έκδοση έχει κατασχεθεί, τα ολίγα αντίτυπα που απέμειναν διαβάζονται και ξαναδιαβάζονται από τη μάζα των λιγότερο ή περισσότερο μορφωμένων ανθρώπων στη χώ-

ρα μας· σοβαροί άνθρωποι το μελετούν. Αυτό που ενδεχομένως αγνοείτε είναι ο ρόλος που παίζει το *Κεφάλαιο* σας στις συζητήσεις μας αναφορικά με το αγροτικό ζήτημα στη Ρωσία και για την αγροτική κοινότητά μας. Γνωρίζετε καλύτερα από οποιονδήποτε άλλο πόσο επείγον είναι αυτό το ερώτημα στη Ρωσία. Γνωρίζετε τι άποψη είχε ο Τσερνισέβσκι γι' αυτό. Η προοδευτική γραμματεία μας –για παράδειγμα, η εφημερίδα *Ατέσεστβενιγε Ζατίσκι*– συνεχίζει να καλλιεργεί τις ιδέες του. Αλλά το ερώτημα αυτό είναι κατά την άποψή μου ένα ερώτημα ζωής και θανάτου, κυρίως για το σοσιαλιστικό κόμμα μας. Με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο ακόμη και το προσωπικό πεπρωμένο των σοσιαλιστών επαναστατών μας εξαρτάται από αυτό. Διότι υπάρχουν μόνο δύο πιθανότητες: Είτε η αγροτική κοινότητα, απελευθερωμένη από τις δυσβάσταχτες φορολογικές απαιτήσεις, τις πληρωμές στους αριστοκράτες και την αυθαίρετη διοίκηση, είναι ικανή να αναπτυχθεί προς μια σοσιαλιστική κατεύθυνση, δηλαδή να οργανώσει σταδιακά την παραγωγή της και τη διανομή των προϊόντων της σε συλλογική βάση. Σε αυτή την περίπτωση ο σοσιαλιστής επαναστάτης πρέπει να αφιερώσει όλη τη δύναμή του στην απελευθέρωση και την ανάπτυξη της κοινότητας.

Εάν αντιθέτως η κοινότητα είναι προορισμένη να εξαφανιστεί, αυτό που απομένει για τους σοσιαλιστές, ως τέτοιους, είναι ορισμένοι λιγότερο ή περισσότεροι κακοδιατυπωμένοι υπολογισμοί για το πόσες δεκαετίες θα χρειαστεί η γη των Ρώσων αγροτών να περάσει στα χέρια της αστικής τάξης, και πόσοι αιώνες θα χρειαστούν η κεφαλαιοκρατία στη Ρωσία για να φτάσει στην ανάπτυξη που έχει επιτύχει στη Δυτική Ευρώπη. Εν προκειμένω, το καθήκον τους θα είναι να ασκούν προπαγάνδα αποκλειστικά στους εργάτες των πόλεων, ενώ αυτοί οι εργάτες θα βυθίζονται διαρκώς στην αγροτική μάζα η οποία, ως επακόλουθο της διάλυσης της κοινότητας, θα καταλήξει στους δρόμους των μεγάλων πόλεων αναζητώντας ένα μισθό.

Προσφάτως ακούμε ότι η αγροτική κοινότητα είναι μία αρχαϊκή μορφή καταδικασμένη από την ιστορία, από τον επιστημονικό σοσιαλισμό, σε εξαφάνιση, και κοντολογίς είναι εκτός συζήτησης. Οι άνθρωποι που υποστηρίζουν μια τέτοια άποψη αποκαλούν εαυτούς τους κατεξοχήν οπαδούς σας: «Μαρξιστές». Συχνά το ισχυρότερο επιχειρήμα τους είναι: το έχει πει ο Μαρξ.

«Μα, πώς το συμπεραίνεις αυτό από το *Κεφάλαιο*!» λένε άλλοι. «Δεν συζητά [εκεί] το αγροτικό ζήτημα, και δεν λέει τίποτε για τη Ρωσία».

«Αυτό θα είχε πει, εάν είχε σχολιάσει τη χώρα μας», απαντούν οι οπαδοί σας, ενδεχομένως με υπερβολική τόλμη. Αντιλαμβάνεστε λοιπόν, πολίτη, πόσο σημαντική είναι η άποψή σας, και πόσο μεγάλη εξυπηρέτηση θα μας κάνετε διατυπώνοντας τις ιδέες σας για το πιθανό πεπρωμένο της αγροτικής κοινότητάς μας και για τη θεωρία της ιστορικής αναγκαιότητας για όλες τις χώρες του κόσμου να διέλθουν από όλες τις φάσεις της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.

Εν ονόματι των φίλων μου, πολίτη, λαμβάνω το θάρρος να σας ζητήσω να μου κάνετε αυτή τη χάρη.

Εάν ο χρόνος δεν σας επιτρέπει να διατυπώσετε τις ιδέες σας με λιγότερο ή περισσότερο λεπτομερή τρόπο, τότε θα σας παρακαλούσα να το κάνετε με τη μορφή μιας επιστολής, την οποία θα μας επιτρέπατε να μεταφράσουμε και να δημοσιεύσουμε στη Ρωσία.

Με σεβαστούς χαιρετισμούς
Βέρα Ζασούλιτς

Η διεύθυνσή μου είναι:
Imprimerie polonaise,
Rue de Lausanne αρ. 49
Γενεύη

Δεν ήταν η πρώτη φορά που ο Μαρξ ερχόταν αντιμέτωπος με το ερώτημα αυτό: δέκα χρόνια πριν την επιστολή της Ζασούλιτς, τον Ιανουάριο του 1871, η Ελισαβέτα Ντμίτριεβα (γνωστή και ως Τομανόβσκαγια) του είχε θέσει το ίδιο ερώτημα αναφορικά με τη δυνατότητα επιβίωσης της ρωσικής εδαφικής κοινοκτημοσύνης (Resis 1970: 227-228· Easton 1980: 103-104), εκφράζοντας την άποψη ότι ο θεσμός αυτός δεν επρόκειτο να αντέξει την επέκταση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων (μετά από αυτή τη συνδιαλλαγή, η Ντμίτριεβα θα εμπλεκόταν ενεργά στην Παρισινή Κομμούνια, ιδρύοντας την *Union des Femmes*· με την πτώση της Κομμούνιας η Ντμίτριεβα θα έφυγε από τη Γαλλία, καταλήγοντας στο πλευρό του συζύγου της στη μακρά σιβηρική εξορία του). Η επιστολή της Ζασούλιτς έθετε επί τάπητος ένα ζήτημα παρόμοιο με εκείνο στο οποίο είχε αποπειραθεί να απαντήσει ο Μαρξ στην εφημερίδα *Ατέ-τσεστβενιγε Ζαπίσκι* το 1877, χωρίς όμως να προχωρήσει τότε στη δημοσιοποίηση των απόψεών του. Πέρα από το γεγονός ότι ο ίδιος ήθελε να αποφύγει την ερμηνεία των παραθέσεών του ως «φιλοσοφία της ιστορίας», η οποία τρόπον τινά υπαγόρευε την πορεία της ιστορίας (κάτι το οποίο εντούτοις επανέλαβε μέχρι παράκρουσης ο 20ός αιώνας), το ερώτημα της Ζασούλιτς αναφορικά με τη Ρωσία και την κεφαλαιοκρατική νεωτερικότητα αποτελούσε σημαντική αφορμή για μια σταθμισμένη παράθεση αναφορικά ακριβώς με τη δυναμική του μέλλοντος για έναν συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό. Για να απαντήσει στο αίτημα της Ζασούλιτς ο Μαρξ, όπως το συνήθιζε σε σημαίνοντα ζητήματα της αλληλογραφίας του, συνέταξε μια σειρά από προσχέδια, τέσσερα τον αριθμό, τα οποία είδαν το φως της δημοσιότητας το 1926, επιμελημένα από τον Ντάβιντ Ριαζάνοβ¹¹.

Ξεκινώντας με τις δικές του διαπιστώσεις για την εισβολή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στη Δυτική Ευρώπη, ο Μαρξ επαναλαμβάνει το ερώτημα για τον «αναπόφευκτο» χαρακτήρα του συγκεκριμένου τρόπου επικράτησης της κεφαλαιοκρατίας στη Ρωσία, όπως υποστηρίζουν οι «μαρξιστές» οπαδοί του (για τους οποίους θα επισημάνει στο δεύτερο Προσχέδιο ότι δεν τους γνωρίζει). Ουσιαστικά

αυτό που πρέπει να απαντηθεί εδώ είναι η τροπικότητα του σχηματισμού μιας σύγχρονης κοινωνικής μορφής ενόψει ενός πλαισίου κυμαίνουσας απροσδιοριστίας, κυρίως αναφορικά με τον επίμαχο ρωσικό «θεσμό» του *μιρ*, της αγροτικής κοινότητας. Ο Μαρξ απαντά αρνητικά σε σχέση με τον αναπόφευκτο χαρακτήρα του συγκεκριμένου τρόπου επικράτησης της σύγχρονης οικονομικής μορφής στη Ρωσία, καθώς εδώ διαπιστώνει κάτι που ο ίδιος έχει εξακριβώσει μέσα από τις αναφερθείσες εθνολογικές μελέτες του. Γιατί θα πρέπει άραγε η Ρωσία να ξεφύγει από τη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης που περιγράφεται στο κεφ. 24 του πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου*; «Απαντώ: Διότι στη Ρωσία, χάριν μιας μοναδικής σύμπτωσης συνθηκών, η αγροτική κοινότητα που υπάρχει σε εθνική κλίμακα μπορεί να απελευθερωθεί από τα πρωτόγονα χαρακτηριστικά της και να αναπτυχθεί άμεσα ως στοιχείο της συλλογικής παραγωγής σε εθνικό επίπεδο. Ακριβώς λόγω της συγχρονίας της με την κεφαλαιοκρατική παραγωγή μπορεί να οικειοποιηθεί τα θετικά επιτεύγματα της χωρίς να υποστεί τις φοβερές περιπέτειές της. Η Ρωσία δεν ζει απομονωμένη από τον σύγχρονο κόσμο, ακόμη δε λιγότερο είναι η λεία ενός ξένου κατακτητή όπως οι Ανατολικές Ινδίες» (Π1)¹². Υπό αυτή την προοπτική το ζήτημα της αντιμετώπισης ενός πλαισίου ανάπτυξης από ένα άλλο πλαίσιο όχι απλώς λιγότερο αναπτυγμένο αλλά και με «αρχαϊκά» στοιχεία καθίσταται με κλασικό μαρξικό τρόπο ζήτημα τόσο λογικό, ως προς τις αφηρημένες-δομικές προκείμενες του, όσο και σαφώς πολιτικό, αναφορικά με τις εμπράγματα ανασχέσεις της χειραφετικής δυνατότητας. Η «γνωσιοθεωρητική» διάσταση που λανθάνει στα Προσχέδια του Μαρξ δεν έτυχε της προσοχής που της αξίζει, ενώ η ίδια διατηρεί προσεγγίσεις που απαντούν (τουλάχιστον) στις σημειώσεις των *Grundrisse*, τριάντα χρόνια πριν. Ακολουθώντας τη διαπίστωση που έχει διατυπώσει ήδη στα μέσα της δεκαετίας του 1840 ότι πλέον στη νεωτερικότητα έχει αναδυθεί η εμπράγματη βάση των κοινωνιών με την ονομασία της «αστικής κοινωνίας», ο Μαρξ υποστηρίζει ότι είναι πλέον υποθετικά δυνατό (τονίζει ο ίδιος «θεωρητικά δυνατό», και «από μια καθαρά θεωρητική σκοπιά» Π1) για κοινωνίες όπως η ρωσική να καρπωθούν το επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων της νεωτερικότητας, χωρίς να χρειάζεται να διέλθουν από αυτό που ο ίδιος ονομάζει «Καυδιανό ζυγό» της ιστορίας: «Εάν η αγροτική κοινότητα είχε τεθεί εκ των προτέρων σε ομαλές συνθήκες τη στιγμή της χειραφέτησης των αγροτών, εάν επιπλέον το τεράστιο δημόσιο χρέος, το οποίο στο μεγαλύτερο τμήμα του εξοφλείται εις βάρος των αγροτών και από την τσέπη τους, μαζί με τα άλλα τεράστια ποσά που παρέχονται από το κράτος (πάντα δε εις βάρος και από την τσέπη των αγροτών) στους “νέους πυλώνες της κοινωνίας” οι οποίοι έχουν μεταμορφωθεί σε κεφαλαιοκράτες [είχαν δοθεί υπέρ της κοινότητας] – εάν όλες αυτές οι δαπάνες είχαν εξυπηρετήσει την περαιτέρω ανάπτυξη της αγροτικής κοινότητας, τότε δεν θα ρέμβαζε σήμερα κανείς για το “ιστορικά αναπόφευκτο” του αφανισμού της κοινότητας: Όλοι θα αναγνώριζαν σε αυτήν το στοιχείο της παλιγγενεσίας της ρωσικής

κοινωνίας καθώς και ένα στοιχείο ανωτερότητας απέναντι στις χώρες που είναι ακόμη υποδουλωμένες στο κεφαλαιοκρατικό καθεστώς» (Π1). Η βασική «λογική» διαπίστωση αυτής της επιχειρηματολογίας –η οποία θα μπορούσε, εν είδει νοητικού πειράματος, να εφαρμοστεί και σε άλλες χώρες (όπως φέρ’ ειπείν η Ελλάδα) που εισήλθαν εκούσες ακούσες στον σύγχρονο διεθνή καταμερισμό εργασίας όταν η κεφαλαιοκρατία είχε ήδη αναπτυχθεί– είναι ότι η εξωτερικότητα της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας σε μια συγκεκριμένη χώρα, η εισαγωγή δηλαδή «έτοιμων» κεφαλαιοκρατικών τρόπων παραγωγής και αξιοποίησης από άλλες χώρες, νομιμοποιεί την από αυτή την άποψη «ισότιμη» υιοθέτηση των σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών προτάσεων για τη διαχείριση της οικονομικής μορφής. Ο Μαρξ χρησιμοποιεί εδώ τα αφηρημένα και ταυτόχρονα λογικά και ιστορικά σχήματα εξήγησης που έχει χρησιμοποιήσει στο τελευταίο υποκεφάλαιο του 24^{ου} κεφαλαίου του Πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου*. Οι σχέσεις μεταξύ γενικών όρων αναπαραγωγής (παραγωγικών δυνάμεων) και μορφών ιδιοποίησης (ατομικών ή συλλογικών) αναδεικνύονται σε αντίστοιχες μορφές αναγκαιότητας, οι οποίες πληρούν τον πραγματικό ιστορικό χρόνο. Το ουσιώδες περιεχόμενο του χρόνου αυτού (με άλλα λόγια: η δυνατότητα χειραφέτησης της ζωντανής εργασίας σε μακροκοινωνικό επίπεδο) αναδεικνύεται και ελέγχεται μέσα από τη στάθμιση των πραγματικών δυνατοτήτων σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό (το πρώτο και δεύτερο Προσχέδιο αποτελούν από αυτή την άποψη κανονικά χημικά αποστάγματα από το εργαστήριο του Μαρξ αναφορικά με τη διάκριση της εξατομίκευσης της αγροτικής παραγωγής ή της συλλογικής διαχείρισης του εδάφους). Η στάθμιση αυτή –ας επαναληφθεί: ταυτόχρονα ιστορικά συγκεκριμένη στη Ρωσία, αλλά σε υψηλό αφαιρετικό επίπεδο στις παραθέσεις του Μαρξ– διατυπώνεται, θα μπορούσε να υποστηριχθεί, στο πλαίσιο ενός απαιτητικού συλλογισμού αναφορικά με την εξωτερικότητα της μορφής, την ετερογένεια των σκοπών, τη βιαιότητα των μέσων και τη δυνατότητα της χειραφέτησης σε έναν κοινωνικό σχηματισμό. Η διαλεκτική αντιμετώπιση του προβλήματος αφορά εδώ, αν μη τι άλλο, συγκεκριμένες χρήσεις ιστορικής βίας προς αποφυγή άλλων τέτοιων χρήσεων: για να αποφευχθεί ο «Καυδιανός ζυγός» της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης θα πρέπει να παραμεριστούν οι λεγόμενοι «βασικοί πυλώνες» της ρωσικής κοινωνίας (κυρίως φορείς χρηματιστικού κεφαλαίου), οι οποίοι βρίσκονται σε σχέση αμοιβαίας εξάρτησης με το τσαρικό καθεστώς. Από την άλλη πλευρά τα Προσχέδια προσφέρουν απάντηση στο ζήτημα της ιστορικής δυνατότητας στον Μαρξ, καθώς εδώ, μέσα από μια «μοναδική σύμπτωση συνθηκών», τα αρχαϊκά υπολείμματα της ρωσικής ιστορίας μοιάζουν να προσφέρονται ως διάυλος για ένα χειραφετημένο μέλλον.

Φαίνεται ότι υπό την προοπτική της επίγνωσης των επιπτώσεων της αναπτυγμένης (προσέτι κεφαλαιοκρατικής) οικονομίας κάθε υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο φωτίζεται από διαφορετικό φως, ακριβώς όπως το λινάρι που παράγεται για ίδια κατανάλωση είναι χρηστικά ταυτόσημο με εκείνο που παράγεται για την αγορά, αλ-

λά το δεύτερο, σύμφωνα με διατύπωση του ίδιου του Μαρξ, έχει «διαφορετική ψυχή», δηλαδή ανάγεται σε ριζικά διαφορετικό πλαίσιο αναγκαίων συσχετισμών αξιοποίησης. Με τον ίδιο τρόπο ο Μαρξ προσεγγίζει τα ρωσικά φαινόμενα του *μιο*, της κοινότητας του χωριού, και του *αοτέλ*, του περιφερόμενου εργατικού συνεργείου, αλλά και της συγκεκριμένης μορφής της κεφαλαιακής συσσώρευσης¹³. Αναφορικά με αυτή την τελευταία ο Μαρξ θίγει ένα ζήτημα που δεν έχει προσεχτεί από τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία, αλλά φαίνεται να έχει τύχει επικύρωσης από την ίδια την ιστορική πραγματικότητα, τουλάχιστον από την όγδοη δεκαετία του 20ού αιώνα μέχρι και τη στιγμή που γράφεται αυτό το άρθρο: Η είσοδος της κεφαλαιοκρατίας σε μια «υπανάπτυκτη» χώρα με τη μορφή του χρηματιστικού κεφαλαίου και του δημοσίου χρέους είναι μια προοπτική που έχει διατυπωθεί ήδη στο Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* (κυρίως στο 24ο κεφάλαιο) και επρόκειτο να αναπτυχθεί στο Τρίτο Βιβλίο, ενώ αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της μαρξικής περί του κράτους αντίληψης. Με δεδομένη την ιστορικότητα της εισόδου της εκάστοτε χώρας στη διεθνή κεφαλαιοκρατική οικονομία ο κρατικός μηχανισμός της δεν εξυπηρετεί «απλώς» τη συσσώρευση όπως αυτή περιγράφεται στο προαναφερθέν 24ο κεφάλαιο του Πρώτου Βιβλίου (και, με αυτή τη μορφή, ισχύει όπως τόνιζε ο Μαρξ για τη Δυτική Ευρώπη), αλλά εξυπηρετεί επίσης τους δανειστές του κράτους αυτού, οι οποίοι στην περίπτωση της Ρωσίας (και έκτοτε όχι μόνο της Ρωσίας) είναι ένα αμάλγαμα ημεδαπών και αλλοδαπών κεφαλαιουχικών κύκλων. Αυτό το αμάλγαμα θα χαρακτηρίσει ο Μαρξ «παράσιτο» το οποίο απομυζεί τη δυνατότητα επιβίωσης του *μιο*: «Μετά τη λεγόμενη χειραφέτηση των αγροτών η ρωσική κοινότητα τέθηκε από το κράτος σε ανώμαλες οικονομικές συνθήκες, και από την περίοδο εκείνη το κράτος δεν έχει παύσει να την καταπιέζει με τη βοήθεια των κοινωνικών δυνάμεων που είναι συγκεντρωμένες στα χέρια του. Αποδυναμωμένη από τις δημοσιονομικές απαιτήσεις, δεν μπορούσε να αντισταθεί στο να γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από το εμπόριο, τη γαιοκτησία και την τοκογλυφία. Αυτή η έξωθεν καταπίεση αποδέσμευσε εντός της κοινότητας την ήδη υπάρχουσα σύγκρουση συμφερόντων και ανέπτυξε γοργά τα σπέρματα της αποσύνθεσής της. Αλλά αυτή δεν είναι όλη η ιστορία. [...] Εις βάρος, και από την τσέπη των αγροτών το κράτος ανέθρεψε εν είδει θερμοκηπίου εκείνους τους κλάδους του κεφαλαιοκρατικού συστήματος της Δύσης, οι οποίοι, χωρίς να αναπτύσσουν με κάποιο τρόπο τις παραγωγικές δυνάμεις της γεωργίας, είναι οι καταλληλότεροι για να διευκολύνουν και να επιταχύνουν την κλοπή των καρπών της από τους μη παραγωγικούς μεσάζοντες. Με τον τρόπο αυτό έχει συμβάλει στον πλουτισμό ενός νέου κεφαλαιοκρατικού παράσιτου, το οποίο απομυζά από την ούτως ή άλλως αποδυναμωμένη «αγροτική κοινότητα» την τελευταία σταγόνα αίματος» (Π1).

Το ιστορικό παρόν αντιμετωπίζεται ως δέσμη δυνατοτήτων για την κάρπωση των παραγωγικών δυνάμεων που έχει γεννήσει (διά της βίας) η κεφαλαιοκρατία, εφόσον βεβαίως συμβάλλει σε αυτό «το ιστορικό περιβάλλον». Φανερώνοντας τον τρόπο

της «λογικής» αντιμετώπισης του πραγματικού ιστορικού γίνεσθαι ο Μαρξ θα παρατηρήσει το εξής για τη μετεξέλιξη της ρωσικής αγροτικής κοινότητας: «Η βασική μορφή της επιτρέπει την εξής εναλλακτική λύση: το εμπειροχόμηνο σε αυτήν στοιχείο της ατομικής ιδιοκτησίας είτε θα επικρατήσει επί του συλλογικού στοιχείου είτε θα υποταχθεί σε αυτό. Αυτές οι δύο λύσεις είναι *a priori* δυνατές, αλλά είναι προφανές ότι για καθεμιά προϋποτίθεται ένα τελείως άλλο ιστορικό περιβάλλον. Τα πάντα εξαρτώνται από το ιστορικό περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται» (Π1). Η αντιμετώπιση αυτή της ρωσικής αγροτικής κοινότητας από τον Μαρξ έχει προκαλέσει διάφορα σχόλια στη δευτερεύουσα βιβλιογραφία. Ο Duggett (1975: 177) διατυπώνει το συμπέρασμα ότι ο Μαρξ είχε αντιμετωπίσει «θαρραλέα» το πρόβλημα («His was a manful attempt to confront the problem»), καταλήγοντας να προτείνει στους Ρώσους διανοούμενους «to leave matters to history, and ultimately to the West of Europe», πράγμα που ο Duggett θεωρεί σωστό: «His last word to them was, in effect, to wait and see. Someone else was needed to tell them what was to be done» (ό.π.). Από την πλευρά του ο Offord (1986: 125) παραθέτει σειρά από δυνητικούς λόγους για τη συμπάθεια των Μαρξ και Ενγκελς στους ναροντοβόλτσι: μπορεί να είχαν όντως πειστεί από το επιχείρημα του Τσερνισέβσκι για την ιδιόμορφη, αυτόχθονη ανάπτυξη της Ρωσίας· μπορεί να είχαν πειστεί ότι η ανατροπή της τσαρικής αυταρχίας θα συνοδευόταν από κοινωνική ανατροπή· ή απλώς δεν ήθελαν να απογοητεύσουν κάποιους επαναστάτες τους οποίους θεωρούσαν ιδιαίτερα ηρωικούς και σε άκρως αντίξοες συνθήκες. Γεγονός είναι –και εδώ ο Offord έχει δίκιο– ότι η στάση και οι όποιες κοινοποιημένες δηλώσεις τους έκαναν πολύ δύσκολο το έργο των Ρώσων «μαρξιστών» να σταθεροποιήσουν τη θέση τους στο επαναστατικό σκηνικό της δεκαετίας του 1880 (κάτι που όμως θα άλλαζε σταδιακά την επόμενη δεκαετία). Αποτελεί ομολογουμένως μοναδική ιστορική ειρωνεία ότι τις ίδιες ημέρες που ο Μαρξ στρέφεται στις επανειλημμένες διατυπώσεις των προσχεδίων για μια απάντηση στη Ζασούλιτς, οι ναροντοβόλτσι θα πετύχαιναν στην Πετρούπολη αυτό που επρόκειτο να αποτελέσει την κορύφωση της επαναστατικής δραστηριότητάς τους, σκοτώνοντας τον τσάρο με αυτοσχέδιες βόμβες. Ο Μαρξ δεν θα παραλείψει να ενημερωθεί για την απόπειρα αυτή, όπως και για τη σύλληψη και τη δίκη των ναροντοβόλτσι που συμμετείχαν σε αυτήν. Ένα μήνα περίπου μετά της σύνταξη των Προσχεδίων (11.4.1881) θα πει τα εξής σε μια επιστολή στην κόρη του Τζέννυ Λονγκέ: «Παρακολούθησες τις ακροαματικές διαδικασίες στην Αγία Πετρούπολη ενάντια στους δράστες; Πρόκειται για εντελώς επάξιους ανθρώπους, sans pose melodramatique, απλούς, αντικειμενικούς, ηρωικούς. Φωνασικές και πράξη είναι ασυμφιλίωτες αντιθέσεις. Η Εκτελεστική Επιτροπή [της Λαϊκής Βούλησης] της Πετρούπολης, η οποία έδρασε τόσο ενεργητικά, ανακοινώνει τώρα μανιφέστα εκλεπτυσμένης “μετριότητας”. Πόρρω απέχει από τη σχολική ιδιοτροπία των Most και άλλων παιδιάστικων φωναλλάδων να κηρύττει την tyrannicide ως μία “θεωρία” και ως “πανάκεια” [...]’ αντιθέτως, αυτοί [οι Ρώσοι]

προσπαθούν να διδάξουν την Ευρώπη ότι το δικό τους *modus operandi* αποτελεί έναν ειδικά ρώσικο, ιστορικά αναπόφευκτο τρόπο δράσης, για τον οποίο μπορεί κανείς να ηθικολογεί τόσο λίγο όσο και για το σεισμό στη Χίο» (MEW 35: 179).

Η αντίληψη του Μαρξ για την ιδιόμορφη (υποθετική) δυνατότητα της ρωσικής μετάβασης στο σοσιαλισμό θα μπορούσε να διαβαστεί σε αντίστιξη με παλαιότερες διατυπώσεις του ίδιου αναφορικά με την αντιμετώπιση της ιστορίας και της κεφαλαιοκρατίας. Στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης του Πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ είχε διαπιστώσει τα εξής: «Η περισσότερο βιομηχανικά αναπτυγμένη χώρα δείχνει στη λιγότερο αναπτυγμένη απλώς την εικόνα του μέλλοντός της. [...] Παράλληλα με τα σύγχρονα δεινά μάς πιέζει μια ολόκληρη σειρά από κληρονομημένα δεινά, τα οποία πηγάζουν από το ότι συνεχίζουν να φυτοζωούν αρχαίοι, ξεπερασμένοι τρόποι παραγωγής, με τη συνοδεία τους από παλιοκαιρισμένες κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις. Δεν υποφέρουμε μόνο από τους ζωντανούς αλλά και από τους νεκρούς. *Le mort saisit le vif!* [Το νεκρό κυριεύει το ζωντανό!] [...] Για το λόγο αυτό, μεταξύ άλλων, παραχώρησα τόσο πολύ χώρο σε αυτό τον τόμο στην ιστορία, το περιεχόμενο και τα αποτελέσματα της αγγλικής εργοστασιακής νομοθεσίας. Ένα έθνος πρέπει και μπορεί να μάθει από το άλλο. Ακόμη και όταν μια κοινωνία έχει ανακαλύψει τον φυσικό νόμο της κίνησής της – και ο τελικός σκοπός αυτού του έργου είναι να αποκαλύψει το νόμο της οικονομικής κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας – δεν μπορεί ούτε να υπερηδηήσει ούτε να διαγράψει τις φάσεις της φυσικής εξέλιξης. Μπορεί όμως να μειώσει και να αμβλύνει τους πόνους της γέννας» (MEW 23: 14-16).

Σαφώς, σε μια πρώτη ανάγνωση, η «φυσική νομοτέλεια» της κεφαλαιοκρατικής επέκτασης, ως αντίληψη που πλαισιώνει κυρίως τις παραθέσεις του Κεφαλαίου, οπισθοχωρεί απέναντι στην προσεκτική και σχεδόν γενεαλογική προσέγγιση του ζητήματος όχι απλώς της επιβίωσης αλλά της ουσιαστικής ανάδειξης θεσμών του απώτερου παρελθόντος στο μετακεφαλαιοκρατικό μέλλον. Στη μία περίπτωση «οι νεκροί κυριεύουν τους ζωντανούς» (ή με άλλη έκφραση: «Η παράδοση όλων των νεκρών γενεών βαραίνει ως εφιάλτης στο μυαλό των ζωντανών» *Η 18η Μπρουμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*), στην άλλη περίπτωση η διατήρηση αραχιαίων «μεθόδων» αγροκαλλιέργειας και συνεργασίας μπορεί να βοηθήσει στην αποφυγή του Καυδιανού ζυγού της νεωτερικής ιστορίας. Η διαφορά αυτή έχει ωθήσει αρκετούς συγγραφείς να συμπεράνουν ίχνη πνευματικής κόπωσης στον γηραιό Μαρξ, τα οποία υποτίθεται ότι αποδεικνύονται από τις επανειλημμένες διαγραφές και αναδιατυπώσεις των Προσχεδίων. Αλλά δεν είναι έτσι. Καταρχάς, όσον αφορά τις κοπιώδεις αναδιατυπώσεις, ένας γνώστης του «εργαστηρίου» του Μαρξ θα έπρεπε να γνωρίζει ότι η πεισματική προσπάθεια εύρεσης της κατάλληλης διατύπωσης χαρακτηρίζει τον Μαρξ ήδη από τη δεκαετία του 1840 και δεν σταματά ποτέ στην έρευνά του¹⁴. Κατά δεύτερον, όπως αναφέρθηκε, θα έπρεπε να τονιστεί ότι τα δύο είδη διαπιστώσεων δεν αλληλοαποκλείονται, τόσο στο επίπεδο του μαρξικού έργου όσο και στο εξ ορισμού

πλουσιότερο πεδίο της πραγματικής ιστορίας. Όσον αφορά το μαρξικό έργο θα πρέπει επιτέλους στην αρχή του 21ου αιώνα να γίνει σαφές ότι πρόκειται για δυναμική πορεία με την οποία ενδεχομένως μόνο το συνολικό καντιανό έργο μπορεί να συγκριθεί. Η πορεία αυτή ξεδιπλώνεται παράλληλα με την ανάπτυξη επιστημών όπως η πειραματική φυσική, η αγροτική χημεία, η γεωλογία και η εθνολογία, εμπλουτιζόμενη διαρκώς από τα ευρήματά τους. Γνωρίζουμε σήμερα (ουσιαστικά εδώ και λίγες δεκαετίες) ότι την ίδια χρονική περίοδο η οποία περιβάλλει τις ημέρες της σύναξης των Προσχεδίων για την επιστολή στη Ζασούλιτς, ο Μαρξ είχε επιδοθεί σε διεξοδική μελέτη της νέας «εθνολογικής» γραμματείας της περιόδου, η οποία, παραδειγματικά μέσα από την αντιπαράθεση μεταξύ Λίονις Μόργκαν και Χένρυ Μείν (την οποία «σκηνοθετεί» πειραματικά ο ίδιος ο Μαρξ στις αναγνωστικές σημειώσεις του), δεν είναι και δεν μπορούσε να είναι αμέτοχη στο βασικό ερώτημα για την πορεία του ιστορικού χρόνου, για την ιστορικότητα των ανθρώπινων κοινωνιών. Στις αναγνώσεις αυτές πραγματοποιείται σχεδόν σε κάθε παράγραφο η αναδιατύπωση του εγελιανού διαλεκτικού συλλογισμού σε μια πρισματική ανάλυση των αρχαϊκών και αρχαίων «θεσμών» αναφορικά κυρίως με τις αντικειμενικά διαπιστώσιμες τεχνολογικές εφαρμογές στην αγροκαλλιέργεια, οι οποίες, μαζί με τις λοιπές κοινωνικές πρακτικές της αναπαραγωγής μεσολαμβάνονται από αντίστοιχες φυσιολογικές και αντιλήψεις των ανθρώπινων όντων: «Όταν η αγροκαλλιέργεια απέδειξε ότι η συνολική επιφάνεια της Γης μπορούσε να γίνει αντικείμενο ιδιοκτησίας στην κατοχή μεμονωμένων ατόμων, και όταν ο οικογενειάρχης έγινε το φυσικό κέντρο της συσσώρευσης, ξεκίνησε η νέα πορεία της ανθρωπότητας υπό τον αστερισμό της ιδιοκτησίας» (Μαρξ στο Krader 1976: 184). Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (με την ευρύτερη δυνατή έννοια του όρου, συμπεριλαμβάνοντας και τις ανθρώπινες ικανότητες) αποτελεί το περιεχομενικό πλαίσιο που οφείλει να αποδεδειχθεί από τον ετεροκαθορισμό σε μια κοινωνία ελεύθερων παραγωγών, ώστε η ερμηνεία και η εκτίμηση της θέσης των τυχόν «απαρχαιωμένων» θεσμών λαμβάνει το περιεχόμενό της από αυτό το αίτημα και τη δεδομενικότητα και όχι από κάποια μυστική ιστορική οντολογία. Εξάλλου, η κριτική προσέγγιση της ιστορικής (δηλαδή της πραγματικής) ανάπτυξης της αστικής κοινωνίας, θα χαρακτηρίσει τον Μαρξ ήδη πριν από τη διατύπωση του προγράμματος για την κριτική της πολιτικής οικονομίας, στο πλαίσιο της συνοπτικής μεν αλλά καίριας κριτικής του στην ιστορική σχολή του δικαίου στις αρχές της δεκαετίας του 1840¹⁵. Η διαδικασία αυτή των παρελθόντων, προκεφαλαιοκρατικών μορφών ως υποδοχών του μέλλοντος αποτελεί για τη μαρξική προσέγγιση εξ αρχής ένα εγχείρημα γνωστικό και πρακτικό συγχρόνως, και είναι ενδεικτικό ότι αρθρώνεται σε ένα πλαίσιο οικονομίας της βίας. Πέρα δηλαδή από την *prima facie* διαφορά των δύο απόψεων για το παρελθόν, αυτό που συνεχίζει να συνδέει και τις δύο είναι το αίτημα της γνώσης από τα δεινά μιας χώρας με σκοπό τη μείωση των οδυνών του τοκετού σε μια άλλη («Ένα έθνος πρέπει και

μπορεί να μάθει από το άλλο») – πράγμα στο οποίο ο Μαρξ επιμένει μεν, αλλά η ώριμη νεωτερικότητα φαίνεται να μη θέλει καν να το συζητήσει¹⁶.

Ο συσχετισμός νεκρού και ζωντανού στο μαρξικό έργο υπόκειται και αυτός στην ίδια δυναμική διάσταση, καθώς αυτό που υποτίθεται ότι θα συμβάλει στην έλευση της μελλοντικής χειραφέτησης θα είναι μια *μορφή* συλλογικότητας η οποία θα έχει αποκενωθεί από τη μικρομυαλιά των προαστικών σχέσεων και θα έχει εμπλουτιστεί με τα κατηγορήματα του νεωτερικού πολιτισμού (μείον τον κεφαλαιοκρατικό ετεροκαθορισμό). Το σημείο των Προσχεδίων που ορθώς έχει επισημάνει ο Godelier (2000: 162-163) στο δικό του σχολιασμό είναι η παρατήρηση του Μαρξ ότι η ρωσική κοινωνία «οφείλει» στην αγροτική κοινότητα «τα αρχικά κόστη εγκατάστασης – κόστη πνευματικά και υλικά» (Π1), δηλαδή, μεταξύ άλλων, «τον εξοπλισμό, το λίπασμα, τις αγρονομικές μεθόδους κ.λπ., όλα τα μέσα που είναι απαραίτητα για τη συλλογική εργασία» (Π1), την παραχώρηση πόρων και τη διαμόρφωση όρων που θα επέτρεπαν την αναβάθμιση της αγροτικής κοινότητας σε όργανο έλλογης συλλογικής διαχείρισης του εδάφους (πρβλ. την παρατήρηση στο Π1 για την αναβάθμιση του «βολόστ» σε όργανο αυτοδιοίκησης). Όπως στις τελευταίες παραγράφους του 24ου κεφαλαίου του Πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου*, έτσι κι εδώ η νομική ορολογία της ενοχικής σχέσης αναδεικνύει δεσμευτικά πλαίσια πρακτικού προσανατολισμού, ο προβληματικός χαρακτήρας των οποίων έγκειται στην (ενδεχομένως διά της βίας) δυνατότητα εφαρμογής τους.

Στο επίπεδο της πραγματικής ιστορίας αυτό που μπορεί να διαπιστωθεί στην αρχή του 21ου αιώνα είναι η ειρωνεία της ίδιας της ιστορικής πορείας απέναντι στις διάσπαρτες αντιλήψεις για το ότι ο Μαρξ –ακόμη και ο Μαρξ– έμοιαζε στα γεράματα να εγκαταλείπει τη νομοτελειακή αντίληψη για την κεφαλαιοκρατία και να οπισθοχωρεί σε ένα πλαίσιο αμφιβολίας (το οποίο από ονκ ολίγους διανοητές ταυτίζεται ελαφρόκαρδα με τη σύγχρονη ελευθερία). Αντιθέτως, ο Μαρξ εμβαθύνει το κριτικό πρόγραμμά του για μια χειραφετική σύλληψη της πραγματικής ανθρώπινης κοινωνίας στρεφόμενος στο συνδυασμό της διεξοδικής εμπειρικής ανάλυσης με τις εκφάνσεις της ιστορικής απροσδιοριστίας, η οποία εντείνεται παράλληλα με τη συμπίκνωση του ιστορικού χρόνου. Η πραγματική ιστορία επρόκειτο να επαληθεύσει τις προβλέψεις του Μαρξ και του Ένγκελς για έναν εκτεταμένο ευρωπαϊκό πόλεμο και για μια επανάσταση στη Ρωσία, αλλά επρόκειτο να τις επαληθεύσει με ουσιώδεις μετατοπίσεις – πράγμα που αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο της «παγκόσμιας ιστορίας ως παγκόσμιου δικαστηρίου». Εξάλλου, αυτό που ακόμη τη δεκαετία του 1880 φαντάζει εφικτό ως διατήρηση του μισθ για το ιστορικό μέλλον (πάντα: σε «θεωρητικό επίπεδο»), έμελλε να οπισθοχωρήσει λίγα χρόνια αργότερα: ήδη από τη δεκαετία του 1890 η ρωσική αγροτική κοινότητα είχε διέλθει και συνέχιζε να διέρχεται από σημαντικές μεταλλάξεις (πρβλ. τις μελέτες των Wheatcroft 1991 και Wilbur 1991 που είναι βασισμένες σε διεξοδική ανάλυση του διαθέσιμου στατιστικού υλικού).

Αναφορικά όμως με την υποτιθέμενη αντίθεση μεταξύ νομοτέλειας και δυνατότη-

τας, η πραγματική κατάσταση φέρει τώρα στην καμπή του 21ου αιώνα περισσότερο παρόλ ποτέ τα χαρακτηριστικά μιας «νομοτελειακής» επέκτασης όχι με την έννοια μίας κρυφής οντολογίας που τώρα πια φανερώνεται, αλλά με την έννοια της εγγελιανής τυφλής αναγκαιότητας (το ακριβώς αντίθετο της ελευθερίας). Ωστε η ιστορία φαίνεται προς το παρόν να επιβεβαιώνει τον υποτιθέμενο «δογματικό» Μαρξ απέναντι στον υποτιθέμενο «σκεπτικιστή» (αλλά αυτές οι διακρίσεις δεν έχουν νόημα, και ουδέποτε είχαν). Το πραγματικό πρόβλημα που θα μπορούσε να διατυπωθεί στη βάση της ανάγνωσης των Προσχεδίων – και το οποίο από την πλευρά του έχει ορθώς επισημάνει ο Godelier (ό.π.) – είναι η κατάσταση εκείνη στην οποία δεν υπάρχουν «αρχαϊκά» στοιχεία για να χρησιμεύσουν (υπό τη συνεπικουρία και άλλων «περιβαλλοντικών» παραγόντων) στη χειραφέτηση, αλλά υπάρχουν «μόνο» παλαιότερες μορφές της ίδιας της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Ένα είδος αξιομορφικής παγίδας. Αλλά η παγίδα είναι μόνο φαινομενική, αν και η εμπράγματη διάστασή της διέπει το σύγχρονο πολιτικό σύστημα: δεν χρειάζεται να υπάρχει ούτε το μισό, ούτε το ατέλ για να αναγνωστεί η επιτακτική ανάγκη της συλλογικότητας και της έλλογης διαχείρισης των κοινών πόρων παραγωγής και αναπαραγωγής των σύγχρονων κοινωνιών. Το ουσιώδες και «αρχαϊκό» στοιχείο εν προκειμένω δεν είναι αυτός ή εκείνος ο προαστικός θεσμός, ο οποίος (τουλάχιστον στον δυτικό κόσμο, αλλά με μεγάλη ταχύτητα και σε άλλα μέρη της υφηλίου) διατηρείται μόνο σε μουσειακές αίθουσες και σε λαογραφικές συλλογές, αλλά η ίδια η «φόδρα» της συγκρότησης του κοινωνικού βίου – η δυνατότητα που λανθάνει στη δομή της ίδιας της πραγματικότητας, ανεξαρτήτως της ειδικής μορφής που έχει διατηρήσει στο εκάστοτε «ιστορικό περιβάλλον». Όταν το κοινό, κοινωνικό στοιχείο εκδηλώνεται μέσα από την αντιστροφή του ως κρίση που πλήττει την ίδια τη δομή αναπαραγωγής της κοινωνίας, η κατάσταση αυτή δύναται εκ της ιδιοσυστασίας της να αναγνωστεί ως ένα ιερογλυφικό απροσδιοριστίας που περιέχει την ίδια τη λύση του, ώστε το ουσιώδες πλαίσιο που τίθεται υπό διακύβευση να προωθήσει τη μορφή του στο ανθρωποπρεπές μέλλον – για μια τέτοια ανάγνωση όμως, η οποία είναι εξ ορισμού ανοικτή, απαιτούνται πολλά και κοπιώδη προσχέδια.

Εντέλει ο Μαρξ θα έστελνε στην Ζασούλιτς την εξής συνοπτική επιστολή, προτιμώντας να μην αποστείλει κάποιο κείμενο που θα μπορούσε να προκαλέσει περαιτέρω αναταράξεις στη ρωσική ριζοσπαστική σκηνή:

8 Μαρτίου 1881

41 Maitland Park Road, Λονδίνο N.W.

Αγαπητή πολίτις,

Μια νευρασθένεια που με ταλαιπωρεί κατά περιόδους τα τελευταία δέκα χρόνια, με εμπόδισε να απαντήσω νωρίτερα στην επιστολή σας της 16ης Φεβρουαρίου. Λυπάμαι για το ότι δεν είμαι σε θέση να δώσω λεπτομερή ανάλυση προορισμένη για δημοσίευση του ερω-

τήματος το οποίο μου κάνατε την τιμή να μου απευθύνετε. Πριν από μερικούς μήνες υποσχέθηκα ήδη ένα κείμενο για το ίδιο θέμα στην Επιτροπή της Αγίας Πετρούπολης. Εντούτοις, ελπίζω ότι λίγες αράδες θα αρκέσουν για να μη σας αφήσουν καμία αμφιβολία για τον τρόπο με τον οποίο παρεξηγήθηκε η λεγόμενη θεωρία μου.

Αναλύοντας τη γένεση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είπα τα εξής:

Στον πυρήνα του κεφαλαιοκρατικού συστήματος βρίσκεται ο ριζικός διαχωρισμός του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής... η βάση της συνολικής αυτής εξέλιξης είναι η *απαλλοτρίωση των αγροτών*. Επιτελέστηκε με τον πιο ριζικό τρόπο μέχρι τώρα μόνο στην Αγγλία... Αλλά όλες οι άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης διατρέχουν την ίδια κίνηση (*Le Capital*, γαλλική έκδοση, σ. 315).

Ο «ιστορικά αναπόφευκτος» χαρακτήρας αυτής της κίνησης περιορίζεται συνεπώς *ρητά στις χώρες της δυτικής Ευρώπης*. Ο λόγος γι' αυτό τον περιορισμό υποδεικνύεται στο εξής παράθεμα από το κεφ. XXXII:

Η ατομική ιδιοκτησία, η οποία βασίζεται σε προσωπική εργασία... απωθείται από την *κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοκτησία*, η οποία θεμελιώνεται στην εκμετάλλευση της εργασίας άλλων, στη μισθωτή εργασία (ό.π., σ. 340).

Στην κίνηση της Δύσης συνεπώς, *μια μορφή της ατομικής ιδιοκτησία μετασχηματίζεται σε μια άλλη μορφή της ατομικής ιδιοκτησίας*. Στην περίπτωση των Ρώσων αγροτών όμως θα πρέπει αντιθέτως να *μετασχηματιστεί η κοινοτική ιδιοκτησία τους σε ατομική ιδιοκτησία*.

Η ανάλυση στο *Κεφάλαιο* δεν παρέχει κανένα λόγο που να μπορεί να χρησιμοποιηθεί υπέρ ή κατά της ικανότητας επιβίωσης της ρωσικής κοινότητας, αλλά η ειδική μελέτη που έκανα γι' αυτήν, συμπεριλαμβανομένου και υλικού στις πρωτότυπες πηγές, με έχει πείσει ότι αυτή η κοινότητα είναι το κατόφλι για την κοινωνική αναγέννηση της Ρωσίας, αλλά για να μπορέσει να λειτουργήσει ως τέτοιο θα πρέπει πρώτα να εξαφανιστούν οι επιβλαβείς επιρροές που της επιτίθενται από όλες τις πλευρές, και ακολούθως θα πρέπει να διασφαλίσει τις συνθήκες για αυθόρμητη ανάπτυξη.

Έχω την τιμή, αγαπητή πολίτις,
Να διατελώ με εκτίμηση πάντα δικός σας
Καρλ Μαξ

Τέλος, όταν τον Ιανουάριο του 1882 ο Μαξ και ο Ένγκελς θα συνυπέγραφαν τον Πρόλογο στη δεύτερη ρωσική έκδοση του *Μανιφέστου του κομμουνιστικού κόμματος*, θα δήλωναν τα εξής αναφορικά με τη Ρωσία, και ουσιαστικά αναφορικά με την πορεία του μέλλοντος της νεωτερικότητας στον 20ό αιώνα, απαντώντας ταυτόχρονα τόσο στο ερώτημα της Ντιμίτριεβα όσο και της Ζασούλιτς: «Και τώρα η Ρωσία! Στη διάρκεια της επανάστασης του 1848/49 όχι μόνο οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες αλλά και η ευρωπαϊκή αστική τάξη έβρισκαν στη ρωσική ανάμιξη τη μοναδική σωτηρία μπροστά στο μόλις αφυπνισμένο προλεταριάτο. Ο τσάρος ανακηρύχθηκε ηγέ-

της της ευρωπαϊκής αντίδρασης. Σήμερα είναι αιχμάλωτος πολέμου της επανάστασης στη Γκατσίνα, και η Ρωσία αποτελεί το προκεχωρημένο φυλάκιο της επαναστατικής δραστηριότητας στην Ευρώπη.

Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο είχε ως αποστολή να ανακηρύξει την αναπόφευκτα επικείμενη διάλυση της σύγχρονης αστικής ιδιοκτησίας. Στη Ρωσία όμως, απέναντι σε μια γοργά αναπτυσσόμενη κεφαλαιοκρατική κερδοσκοπία και στη μόλις αναπτυσσόμενη αστική γαιοκτησία, βρίσκουμε το μεγαλύτερο τμήμα του εδάφους στην κοινή κτήση των αγροτών. Ερωτάται λοιπόν: μπορεί η ρωσική ομπστοίνα, μία αν και έντονα υπονομευμένη μορφή της πανάρχαιας κοινοκτημοσύνης του εδάφους, να μεταβεί άμεσα στην ανώτερη [μορφή] της κομμουνιστικής κοινοκτημοσύνης; Ή μήπως θα πρέπει προηγουμένως να διέλθει από την ίδια διαδικασία διάλυσης που αποτελεί την ιστορική εξέλιξη της Δύσης;

Η μοναδική σήμερα δυνατή απάντηση σε αυτό είναι η εξής: Εφόσον η ρωσική επανάσταση γίνει το σύνθημα για μια προλεταριακή επανάσταση στη Δύση, ούτως ώστε οι δυο τους να αλληλοσυμπληρωθούν, τότε θα μπορεί η ρωσική κοινοκτημοσύνη του εδάφους να χρησιμεύσει ως αφετηρία μιας κομμουνιστικής ανάπτυξης» (MEW 19: 296).

Όσο και αν τόσο η Δύση όσο και η Ρωσία έχουν εξαλείψει τους όρους για μια επανάσταση τέτοιου είδους (θέτοντας άλλους προβληματικούς όρους στη θέση τους), η αναγκαιότητα για μια τέτοιου είδους ανάγνωση (και αντίστοιχη πραγματοποίηση) της παγκόσμιας ιστορίας στις αρχές του 21ου αιώνα είναι πιο επιτακτική παρά ποτέ. Δεν υπάρχει κανένας φορέας εκτός από τα ιστορικά άτομα για να αποφασίσει εάν οι κοινωνικές αντιπαραθέσεις θα λήξουν, όπως διατυπώνει το *Μανιφέστο*, «με την επαναστατική αναδιαμόρφωση της συνολικής κοινωνίας ή με την κοινή πτώση των αγωνιζόμενων τάξεων».

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Γκιούρας, Θανάσης (2007), «Ο Max Weber και η Ρωσική Επανάσταση του 1905», *Ουτοπία* 77.

Ξενόγλωσση

- Desai, Meghnad (1986), «Book review: *Late Marx and the Russian road. Marx and 'the peripheries of capitalism'*», Teodor Shanin (ed), New York 1983», *Journal of peasant studies*, τόμ. 13: 3.
- Duggett, Michael (1975), «Marx on peasants», *Journal of peasant studies*, τόμ. 2: 2.
- Eaton, Henry (1980), «Marx and the Russians», *Journal of the history of ideas*, τόμ. 41, τ. 1.
- Eichner, Carolyn (2004), *Surmounting the barricades. Women in the Paris Commune*, Indiana University Press.
- Godelier, Maurice (2000), «The disappearance of the “Socialist system”: Failure or confirmation of Marx’s views on the transition from one form of production and society to another?», W. Bonefeld/K. Psychopedis(επιμ.), *The politics of change. Globalization, ideology and critique*, Palgrave.
- Hammen, Oscar (1972), «Marx and the agrarian question», *The American historical review*, τόμ. 77, τ. 3.
- Hinada, Shizuma (1975), «On the meaning in our time of the Drafts of Marx’s letter to Vera Zasulich (1881)». *Suzavu Kenkyu (Slavic Studies)* 20.
- Kelley, Donald (1984), «The science of anthropology: An Essay on the Very Old Marx», *The American Historical Review*, τόμ. 83.
- Kingston-Mann, Esther (1981), «Marxism and Russian rural development: Problems of evidence, experience, and culture», *The American Historical Review*, τόμ. 86, τ. 4.
- Krader, Lawrence [επιμ.] (1976), *Karl Marx. Die ethnologischen Exzerptheft*, Frankfurt/Main.
- Lenin, W. I. (1971), «Die Entwicklung des Kapitalismus in Rußland. Der Prozeß der Bildung des inneren Marktes für die Großindustrie», *Werke*, τόμ. 3, Berlin.
- Marx, Karl/ Friedrich Engels (1980), *Werke*, Berlin κ.ε.
- Naarden, Bruno (1990), «Marx and Russia», *History of European Ideas*, τόμ. 12, τ. 6.
- Offord, Derek (1986), *The Russian revolutionary movement in the 1880s*, Cambridge University Press.
- Resis, Albert (1970), «Das Kapital comes to Russia», *Slavic Review*, τόμ. 29, τ. 2.
- Rjazanov, D. (1926), «Briefwechsel zwischen Vera Zasuli und Marx», *Marx-Engels Archiv*, τόμ. 1.
- Sayer, Derek (1987), «In defense of Marxology: A reply to Meghnad Desai’s review of T. Shanin et. al., *Late Marx and the Russian road*», *Journal of peasant studies*, τόμ. 14: 3.
- Shanin, Teodor [επιμ.] (1983), *Late Marx and the Russian road. Marx and “the peripheries of capitalism”*, New York.
- Siljak, Ana (2001), «Between East and West: Hegel and the origins of the Russian dilemma». *Journal of the history of ideas*, τόμ. 62 (2).
- Wheatcroft, Stephen (1991), «Crises and the condition of the peasantry in late imperial Russia», E. Kingston-Mann/T. Mixer (επιμ.), *Peasant economy, culture, and politics of European Russia, 1800-1921*, Princeton University Press.
- Wilbur, Elvira (1991), «Peasant poverty in theory and practice: A view from Russia’s “impoverished center” at the end of the nineteenth century», E. Kingston-Mann/T. Mixer (επιμ.), *Peasant economy, culture, and politics of European Russia, 1800-1921*, Princeton University Press.

Σημειώσεις

1. Για μία συνοπτική παράθεση των απόψεων του Μαρξ αναφορικά με το αγροτικό ζήτημα, πρβλ. Hammen 1972 και Duggett 1975. Το κείμενο του Naarden 1990 έχει πλούσια βιβλιογραφική πλαισίωση, αλλά διέπεται από έντονα ψυχροπολεμικό πνεύμα. Για την κοινωνική κατάσταση της Ρωσίας την καμπή του 20ού αιώνα ο αναγνώστης της *Ουτοπίας* μπορεί να ανατρέξει στις στοιχειώδεις και συνοπτικές παραθέσεις του γράφοντος (Γκιούρας 2007), οι οποίες βέβαια αποσκοπούν μόνο στην πλαισίωση ενός αναλυτικού εγχειρήματος.

2. Χαρακτηριστική είναι η ανάλυση του μηχανισμού συμφερόντων που προετοιμάζει την άρση της δουλοπαροικίας, στο άρθρο «The Emancipation Question», που δημοσιεύθηκε στη *New York Daily Tribune*, στις 17 και 22 Ιανουαρίου 1859. Σε επιστολή στον Ένγκελς, γραμμένη γύρω στην 11η Ιανουαρίου 1860, ο Μαρξ θα τονίσει: «Σύμφωνα με την άποψή μου, το σημαντικότερο πράγμα που συμβαίνει αυτή τη στιγμή στον κόσμο είναι αφενός το αμερικανικό κίνημα ενάντια στη δουλεία [Sklavenbewegung] [...] αφετέρου το κίνημα ενάντια στη δουλεία στη Ρωσία» (MEW 30: 6).

3. Η αμφίσημη αυτή κατάσταση ανατρέχει ήδη στην πρόσληψη του Χέγκελ από τη ρωσική διάδοση. Πρβλ. ενδεικτικά Siljak 2001.

4. Από την τεράστια βιβλιογραφία παραπέμπω τον ενδιαφερόμενο αναγνώστη μόνο στην Kingston-Mann 1981, η οποία συνοψίζει τη συζήτηση.

5. Παρά τη βαθιά εκτίμηση που έθρεψε ο Μαρξ για το έργο του Τσερνισέβσκι, δεν υπάρχει μία διεξοδική έρευνα της σχέσης μεταξύ των δύο διανοητών. Μια πρώτη, και πολύ χρήσιμη, απόπειρα στοιχειοθέτησης έγινε από τον Shanin 1983.

6. Ο August Haxthausen ήταν Πρώσος αξιωματούχος ο οποίος το 1847 δημοσίευσε το τρίτομο έργο του *Μελέτες για τις εσωτερικές συνθήκες, το λαϊκό βίο και ιδιαίτερα τους αγροτικούς θεσμούς της Ρωσίας* (Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands, Αννόβερο). Ήταν μια από τις πρώτες μελέτες της ευρωπαϊκής γραμματείας με την οποία περιγράφονταν ο τρόπος ζωής και τα οικονομικά ήθη της Ρωσίας.

7. Πρβλ. σ. 763 της πρώτης έκδοσης του Πρώτου Βιβλίου (1867), από τις Προσθήσεις στις σημειώσεις: «Εφόσον στην ευρωπαϊκή ήπειρο η επιρροή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, η οποία υπονομεύει την ανθρώπινη φυλή μέσα από υπερεργασία, καταμερισμό της εργασίας, υποταγή στη μηχανή, αναπηρία του ανόρισμου και του γυναικείου σώματος, κακές βιοτικές συνθήκες κ.λπ., αναπτύχθει, όπως μέχρι σήμερα, χέρι χέρι με τον ανταγωνισμό στο μέγεθος του εθνικού στρατού, του δημοσίου χρέους, των φόρων, της εκλεπτυσμένης διεξαγωγής πολέμου κ.λπ., τότε η τόσο σοβαρά προφητική ρήση τού κατά το ήμισυ Ρώσου και βέρου Μοσχοβίτη Χέρτσεν (παρεμπιπτόντως, αυτός ο λόγιος έκανε τις ανακαλύψεις του για τον “ρωσικό” κομμουνισμό όχι στη Ρωσία αλλά στο έργο του Πρώσου κυβερνητικού συμβούλου Χάξτχάουζεν), για την ανανέωση της Ευρώπης μέσα από το κνούτο και την υποχρεωτική μετάγγιση καλομούκιου αίματος, θα καταλήξει εντέλει να είναι αναπόφευκτη».

8. Πρβλ. το περιεκτικό κείμενο του Easton 1980 για την πλειάδα των Ρώσων στοχαστών και αγωνιστών που είχαν έρθει σε επαφή με τον Μαρξ και είχαν εμπλακεί στη διάδοση ή την κριτική των αντιλήψεών του.

9. Εννοούνται *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας και το Για την κριτική της πολιτικής οικονομίας* αντιστοίχως.

10. Δεν θα πρέπει να ταυτίζεται με τον Εβγκένι Ντε Ρομπέρτι, το συντάκτη της πρώτης ρωσικής βιβλιοκρισίας για το *Κεφάλαιο* το 1869.

11. Στη δημοσίευση στο *Marx-Engels-Archiv* ο Ριαζάνοβ παράθεσε τα Προσχέδια με τη σειρά που έκτοτε είθισται να παρατίθενται, υποδηλώνοντας τη χρονολογική σειρά της σύνταξής τους. Τα πρωτότυπα κείμενα περιλαμβάνονται πλέον στον τόμο I.25 των *Απάντων* (MEGA: Werke

Artikel' Entwürfe. Mai 1875 bis Mai 1883, 1985), με τη σειρά που είχε προτείνει ο Ριαζάνοβ, αλλά με λεπτομερή επιμέλεια και διορθώσεις. Μια αντίρρηση ως προς αυτή τη διευθέτηση, βασισμένη σε διεξοδική φιλολογική ανακατασκευή των κειμένων έχει εκφράσει ο Σιζούμα Χινάντα (πρβλ. Hinada 1975), υποστηρίζοντας ότι η σειρά σύνταξης των προσχεδίων (χρησιμοποιώντας την αρίθμηση του Ριαζάνοβ) είναι 2, 1, 3, 4, δηλαδή το (λεγόμενο) δεύτερο Προσχέδιο γράφεται πριν από το πρώτο. Ο Χινάντα υποστηρίζει την άποψή του (την οποία αποδέχεται ο Shanin [1983] στη δική του δημοσίευση των Προσχεδίων, διατηρώντας εντούτοις, για λόγους κοινής αναφοράς, την αρίθμηση του Ριαζάνοβ) μέσα κυρίως από την ανάλυση των όρων *commune russe* και *commune agricole* στα Προσχέδια ως διακριτά εννοιολογικά σχήματα, καθώς και μέσα από γραμματολογικές επιστημάνσεις, όπως η αναφορά στους «Ρώσους μαρξιστές», η οποία «λογικά» θα έπρεπε να έχει γραφτεί στο πρώτο Προσχέδιο. Η ελληνική δημοσίευση των Προσχεδίων στο παρόν τεύχος της *Ουτοπίας* διατηρεί την αρίθμηση και την παράθεση του Ριαζάνοβ, για τον απλό λόγο ότι μια κρίση αναφορικά με τη σειρά της σύνταξης τους θα μπορεί να έπεται μιας ευρύτερης περιεχομενικής κριτικής πρόσληψης του μαρξικού εγχειρήματος, η οποία προς το παρόν μένει να αναπτυχθεί. Πέραν τούτου, η επιχειρηματολογική αλληλουχία του Μαρξ δεν αλλάζει, ακόμη κι αν υιοθετηθεί η πρόταση του Χινάντα.

12. Παραπέμπω στα Προσχέδια με το αρχικό γράμμα Π και τον αντίστοιχο αριθμό, όπως παρατίθενται στο ανά χείρας τεύχος.

13. Μέσα από αυτές τις διαπιστώσεις του Μαρξ αναδεικνύεται και η βαθύτερη διαφορά τής από πλευράς του αντιμετώπισης της ιστορικότητας από εκείνη του πρώιμου Λένιν, ο οποίος ασκεί τις αναλυτικές και πολιτικές δυνάμεις του ακριβώς στο ερώτημα που έχει θέσει η Ζασούλιτς στον Μαρξ. Πρβλ. τη διαπίστωση του Μαρξ: «η οικειότητα του αγρότη με τις σχέσεις του αργέλ διευκολύνει γι' αυτόν τη μετάβαση από την κατακερματισμένη στη συνεταιριστική εργασία», σε αντίστιξη με την κατοπινή διαπίστωση του Λένιν στο αναλυτικό και μαχητικό βιβλίο του για την κεφαλαιοκρατία στη Ρωσία (Lenin 1971: 249). Πρβλ. και Kingston-Mann 1981.

14. Χαρακτηριστικό δείγμα είναι οι συμπληρώσεις και διορθώσεις στα πρώτα κεφάλαια του Πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου*, στην προετοιμασία για τη δεύτερη γερμανική έκδοση το 1872, όπου απαντούν μέχρι και τρεις διατυπώσεις της ίδιας παραγράφου. Άλλο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελούν τα δύο διεξοδικά προσχέδια για τον *Εμφύλιο πόλεμο στη Γαλλία* το 1871. Υπό την προοπτική αυτήν καταπίπτει και η ουσιαστικά κακεντρεχής κριτική του Desai 1986 στην προαναφερθείσα συλλογή κειμένων του Shanin 1983, στην οποία κριτική υποστηρίζεται ότι η μελέτη των Προσχεδίων δεν προσφέρει περισσότερο όφελος από την ανάγνωση της τελικής επιστολής στη Ζασούλιτς. Το ελιχείρημα αυτό είναι μικρόμυαλο και εκ του πονηρού· πρβλ. την εύστοχη απάντηση του Sayer 1987 στον Desai.

15. Σύμφωνα με τη συστηματική ανάγνωση του Kelley (1984: 256 κ.ε.) η κριτική του Μαρξ στον Μείν επαναλαμβάνει πρότυπα κριτικής που έχει διατυπώσει σαράντα χρόνια πριν ενάντια στον Γκιούσταβ Χιούγκο.

16. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό, ότι αυτή η προτροπή του Μαρξ θα χρησίμευε σε έναν από τους πρώτους κριτικούς του *Κεφαλαίου*, τον Μιχαΐλόβσκι, ο οποίος θα ερμήνευε τις ζοφερές περιγραφές του βιομηχανικού συστήματος στην Αγγλία ακριβώς ως παράδειγμα προς αποφυγή – δηλαδή προς απόρριψη της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας (πρβλ. Resis 1970: 233).